

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 27, 2019 (Bahar)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editör	Ali Adem Yörük
Sekreterlik	Furkan Şahan
Baskı	Pelikan Basım, Odin Topkapı Center no: 28/1a, Topkapı / İstanbul Tel: 0212 613 79 55
Baskı Tarihi	Aralık 2019

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Sancaktepe Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Av. Şeyma Döğücü'ye teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 27 • 2019 (Bahar)

İçindekiler

Türkiye'deki İsviçre Medeni Kanununun Osmanlı ve İslami Altyapısı <i>Ruth A. Miller - Çev. Elif Kaplan</i>	5
Hüseyin Naci'nin Darülfünun Hukuk Fakültesindeki Son Fıkıh Usulü Ders Takrirleri (1924-1925) <i>Sami Erdem</i>	35
<i>Belgeler/Notlar</i>	
Hukuk Reformu Metinleri 6: 35. Madde Tartışmalarının Gölgesinde Kanuna Dair Üç Metin (Diran Kelekyan, Affan Osman, Kostaki Vayani) <i>Haz. Göktuğ İdiz</i>	93
Vakfa Dair Bir Tedkik: Vakfın Mahiyet-i Hukukiyesiyle Tevessü ve İntişarı ve Avrupa Ulema-yı Hukukunun Vakfı Suret-i Telakkideki Hataları <i>Hüseyin Naci - Haz. Ali Adem Yörük</i>	101
Modern Bir İmam-ı Âzam Menâkıbı <i>Hüseyin Naci - Haz. Ali Adem Yörük</i>	119
Hüseyin Naci Bey'e Dair Birkaç Not <i>Ali Adem Yörük</i>	165

*MODERN BİR İMAM-I ÂZAM MENÂKIBİ**

Hüseyin Naci, haz. Ali Adem Yörük**

1. İmam-ı Âzam'ın Yaşadığı Devirden Evvelki Zamana Kısa Bir Atf-ı Nazar

İslâm hukukunun vâzı'-ı zî-şânı resul-i ekrem Hazret-i Muhammed (sav); tesisine çalıştığı yeni ve medenî cemiyetin idaresi, ihtiyacâtının tatmini ve o cemiyet efrâdı arasındaki ihtilafât-ı hukukiyenin halli için tedricen, menbaı semavî olan Kur'an-ı kerimi itmâm ve ikmâl ediyordu. Din ve ahlâk esaslarını câmi olduğu kadar hukuk ahkâmını da ihtiva eden bu kitab-ı ilahî yeni cemiyetin ihtiyacâtına pek muvâfık geldiği için kalpleri feth, fikirleri cezb etmişti. Onun bu meşy hâssası, semavî ve vaz'î diğer hiçbir kanunda görülmemiştir. Din-i İslâmın süratle intişarının esbâb-ı ruhiyesi meyânında Kur'an-ı kerimin, kalpleri teshir ve fikirleri tatmin eden bu hâssa-i fevkalâdesinin mühim bir mevkiî vardır. Bu nokta-i nazardan Furkan-ı celîlin ahkâmı büsbütün yeni ve

* Hüseyin Naci'nin İmam-ı Âzam biyografisi, 1924 yılının sonlarında, İkdâm gazetesinde çıkmıştır. Yazıların künyeleri şöyle: "İslâm Hukuku Tarihi Tetebbuâtından-Büyük Müctehidler: İmam-ı Âzam", İkdâm, nr. 9919, 14 Teşrin-i sâni 1924, s. 3; nr. 9920, 15 Teşrin-i sâni 1924, s. 3; nr. 9927, 22 Teşrin-i sâni 1924, s. 3-4; nr. 9934, 29 Teşrin-i sâni 1924, s. 3-4; nr. 9936, 1 Kânun-ı evvel 1924, s. 3; nr. 9941, 6 Kânun-ı evvel 1924, s. 4; nr. 9942, 7 Kânun-ı evvel 1924, s. 3; nr. 9947, 12 Kânun-ı evvel 1924, s. 3; nr. 9948, 13 Kânun-ı evvel 1924, s. 4. Tarafımızdan yapılan eklemeler köşeli parantez ile gösterilmiş, yazı dizisinin başındaki plan dikkate alınarak ara başlıklar düzenlenmiş, okunuşunda şüphe edilen birkaç adın sonuna soru işareti konulmuştur. Birkaç yer dışında içerikle ilgili tashih/notlandırma yapılmamıştır. (Hüseyin Naci ve bu metin hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Adem Yörük, "Hüseyin Naci Bey'e Dair Birkaç Not", bu sayı).

** Dr. Öğr. Ü., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

faideli bir tedkike zemin olabilir. Doğrudan doğruya mevzu-ı bahsimiz olmadığı için, şimdilik, bu ciheti yalnız bir işaretle geçiyoruz.

Kur'an'dan başka Resul-i kerîmin sünnetleri de İslâm hukukunun ikinci, vâsi bir menbaı olmuştur. Kitabda ahkâmı sarâhaten mezkûr olmayan veya halli izah ve tefsire ihtiyaç gösteren mesâil-i cedîdenin hallinde ehâdis ve sünen-i nebeviye mühim bir menba vazifesini ifa ediyordu. Hazret-i Peygamber nâs arasında mütehaddis ihtilafât hakkında bu suretlerle bizzat vaz'-ı ahkâm buyurdıkları gibi diğer taraftan ashâb-ı kirâm içinde ilim ve fıkıh ile meşgul olanlar da, müsaade-i nebeviye ile, bu ihtilafâtın hallinde iki menba-ı aslıden istifade ederek re'ylerini, hükümlerini bildirirlerdi. Fukahâ meyânında Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Ebu Musa el-Eş'arî, Muaz bin Cebel, Ammar bin Yasir, Zeyd bin Sâbit, Ebu'd-Derdâ, Selman-ı Farisî hazerâtı büyük birer mevki ihrâz etmişlerdir. Bunlardan başka Kur'an'ı tamamen hıfz eden ashâb-ı kirâm var idi ki bunlara "kurrâ" ve "hameletü'l-Kur'an" denilirdi. Bunların emr-i teşride değilse [de] ananât-ı teşriyyede, hıfz ve nakilde büyük hizmetleri olmuştur.

Kur'an ve hadisten başka Hazret-i Peygamber, "akıl ve re'y"i de üçüncü bir menba-ı hukuk olarak tanımış, kabul etmiş, tavsiye etmiştir. Âtîde zikredilen vaka, ileride ashâb-ı hadis ve ehl-i re'y arasındaki münakaşât ve mücadelâtta ehl-i re'yın medâr-ı istinâdı olan ve Peygamberin emr-i teşride re'y ve muhakemeye kıymet verdiğini gösteren delildir. Resul-i ekrem, Yemen'e sevk edecekleri askerinin riyaset-i idaresine Muaz bin Cebel'i tayin ettikten ve lâzım gelen vesâyâyı askeriye ve siyasiyeyi de verdikten sonra Muaz'ın iktidarından, ona tefviz ettiği mühim hizmetin hakkıyla ifa edilebileceğinden emin olmak ve onun firâset ve dirâyetini bir kere daha tecrübe etmek kasdıyla sordular:

- Seferin esnasında beyne'l-müslimîn vukua gelecek ihtilafâtı nasıl halledeceksin?

Muaz bin Cebel cevap verdi:

- Kur'an-ı kerime müracaat ederim.

- Onda halli matlûb meseleye tevâfuk edecek bir hüküm istihsal edemezsen ne yaparsın?

- Hadisten, sünnetten isti'âne ederim.

- Onda da bir hüküm bulamazsan?...

- O zaman aklıma müracaat ederim.

Bunun üzerine nebi-i hakîm,

- Şükür o Allah'a ki Resulünün resulünü, Resulünün râzı olacağı şeye muvaffak kıldı, buyurdular.

Bu vaka re'ÿ ve kıyasın İslâm teşriinde mühim bir hizmet ve kıymeti olduğunu sarâhaten isbat eder. Bu meseleye âtîde tafsilen avdet edeceğiz.

Hulefâ-yı râşidîn zamanlarında tevessü ve tekessür eden muamelat ve ihtiyacât-ı nâsı hall ve tatmin edecek ahkâm-ı hukukiye Kur'an ve hadisten istinbât olunurdu. Ashâb-ı kirâmın bir meselenin suret-i hallinde ittifakları "icma" namıyla yeni bir delil-i şer'î olarak kabul edildi. Halifeler de bu hususta mühim hizmetler ifa etmişlerdir. Kadılık vazifesini halifeler bizzat deruhde ve icra ederlerdi. Memâlik-i İslâmîye tevessü edince nâsın davalarını rü'yet etmek üzere kadılar tayin olunmuştu. İlk kadı tayin eden Hazret-i Ömer'dir. Kendisi Ebu'd-Derdâ ile beraber Medine'de, sahabeden Şüreyh Basra'da, Ebu Musa el-Eş'arî Kûfe'de kadılık ederdi. Bu devirde fıkha ehemmiyet verilmiş olmakla beraber zabt ve tedvin ciheti ihmal edildi. Hatta bazı tarihlerin rivayetine göre hulefâ-yı râşidîn, müslümanlar hadârete dahil olarak ahlâk ve fezâilî bozulmanın diye tedvin-i kütübden onları men etmişlerdir. Evâil-i İslâmda müslümanların ulûmu Kur'an ve tefsir ve hadise münhasır kalmıştı. Beyne'n-nâs ihtilafâtın azlığı, ashâb-ı kirâma ve tâbiîne suhuletle müracaatın ve onlardan istiftânın icrası gibi sebepler onları ulûm-ı fikihiye ve hukukiyeyi tedvinden müstağni bırakmıştır.

Ebu Said el-Hudrî'ye atfen rivayet olunur ki müşarunileyh Peygamberden tahrir-i ilm için izin talep ettiği halde Resul-i ekrem ona müsaade etmemiştir. İbnu'l-Abbas'dan mervidir ki Resul-i ekrem kitabeti nehy etmiştir; "sizden evvel yazı yazanlar duçar-ı dalâlet olmuşlardır" buyurmuştur. Maahaza yeni bir cemiyet-i medeniye tesisi vazife-i âliyesini deruhde eden bir zâta böyle şeylerin atf ve isnâdı caiz olamayacağından mezkur rivayetlerin bi'l-iltizâm mevzû olduğunu kabul etmek zaruridir. Zaten o zamanlar bazı ağrâz ve makâsıdın tervici için birtakım ehâdîs vaz' olunmak âdet hükmüne girmişti. Sahabe ve tabiînden vâkıf-ı ilm olanlara tedvin ve tasnif etmeleri tavsiye edilince istinkâf ederlerdi. İhtimal ki insanların kendilerine olan ihtiyaçlarının idamesi için bu suretle hareketi münasip görürlerdi. Kibâr-ı tabiînden Said bin Cübeyr'e bir gün bir adam müracaatla kendisine tefsir-i Kur'an'ı yazmasını reca etti. Said bin Cübeyr hiddetlenerek,

- Dudaklarım düşse ondan daha iyidir, dedi.

İbn Abbas'ın nezdine bir adam gelerek,

- Ben bir kitap yazdım, size arz etmek istiyorum, dedi ve kitabı İbn Abbas'a takdim etti. İbn Abbas kitabı su ile bozdu. Kendisine ne için böyle yaptığı sorulunca:

- Zira onlar yazarlarsa yazılara itimat ile hıfzı terkederler. Yazılarına bir şey ârız olunca ilimleri mahv olur. Kitabın tezyid ve tenkisi mümkündür. Hıfz olunan şeyin tağyiri kâbil değildir, diye cevap verdi.

Hicretin birinci asrıyla ikinci asrıdan bir kısmı bu suretle yani ilmin hıfz ve telkini suretiyle geçti ve Kur'an'dan başka bir şey tedvin edilmedi. Hatta Ebubekir'in, Kur'an'ın cem ve tedvini hususunda tereddüt ederek "Resulullah'ın yapmadığı şeyi ben nasıl yapabilirim?" dediği rivayet olunur.

Bilahare İslâmiyet intişar ve memâlik-i İslâmiye tevessü edip de sahabe-i kirâm muhtelif semtlere dağılınca ihtilafât-ı ârâ' muhdes ve tekessür ve fetvalar tenevvü ve tezâyüd etti. Bunun üzerine ahkâm-ı şer'iyeyi tatarruk-ı halelden vikaye maksadıyla ulûm-ı Kur'aniyenin tedvini lüzumu baş gösterdi. Hatta Enes bin Malik'in rivayet ettiği "ilmi yazı ile kayıt ve tespit ediniz" ve "ilim bir sayd, kitabet bir kayddır" meallerindeki hadislerle amel etmeye başladılar. Maahaza kibâr-ı sahabe ve tabiîn kendi elleriyle tahrir ve tedvinden yine istinkâf ederek imla ve istiktâb tarikiyle derslerini zabt ettirirlerdi. Dersler esnasında şakirdler not tutarlar ve yazılarının baş tarafına "şeyhimiz fûlan, falan camide bize bu yazıları imla ettirdi" diye yazarlardı. Ve'l-hâsıl ekser-i ulema yazmaktan ve yazdırmaktan ziyade hıfz ve nakli tercih ve tâlibîni buna teşvik ederlerdi. Bu halin, [tavr-ı]¹ kadîmden başka bir sebebi daha var idi. O zamanlar huruf-ı Arabiye noktasız idi. Mesela ayrı ayrı birer mahal ismi olan Şânet, Sâyet kelimeleri aynı şekilde yazılırdı. Bu sebeple bazı iltibasât vukuu muhtemeldi. Bundan ihtirazen ulema telkin ve hıfz usulünü tahrire müreccah tutarlardı. Yazı yalnız Kur'an'ın ve evâmir-i askeriye ve siyasiyenin tahririnde, hükümet defterlerinin ve hesabâtın kaydında müstameldi. Ulûmun tahrir ve tasnifi mutâd ve maruf değildi.

Hıfz ve nakl suretiyle tedavül eden ilm-i fikhın esası, menbaı, Kur'an ve hadis idi. Müslümanların me'ânî-i Kur'an'ı anlamak hususunda müracaat ettikleri en mühim vasıta ehâdîs-i nebeviye idi. Ashâb-ı kirâmın birçoğu ehâdîs-i Peygamberîyi hıfz etmişlerdi. Bir âyetin mânasını anlamakta müşkilât tahaddüs eder veya mânasında ihtilaf hâsıl olursa ehâdîsden isti'âne ederler ve

¹ [Taraflımızdan eklenen bu kelimenin yeri, metinde boş bırakılmıştır].

Kur'an-ı kerimi bu suretle izah ve tefsir etmiş olurlardı. Kur'an'dan sonra hadis, en mühim mesâilde delil olarak telakki edilirdi. Bu sebeple makâsıd ve ağrâz-ı muhtelifenin tervici için, aslı olmadığı halde, ehâdis rivayet edenler olmuştur.

Halife-i sâlis Hazreti Osman'ın şehadetinden sonra beyne'l-müslimîn fitne ve ihtilaf tekevvün etti. Müteaddid zevât makam-ı hilafete kendisini namzed addediyordu. Onların taraftarları da davalarını isbat edecek delâil ve ehâdis istinbâtına koyuldular. Hatta bu maksatla birçok hadisler uyduruldu. Mesela Mühelleb bin Ebu Sufre etkiyâdan olduğu halde Haricîleri zayıf düşürmek için birçok hadisler vaz' etmekten çekinmedi. Bu bir nev' hile-i harbiye addolunuyordu. Ağrâz-ı muhtelife uğruna vaz' olunan hadisler binlere bâliğ oldu. Bilhassa şurût-ı hilafet meselesinde müteaddid hadisler vaz' u tasnî edildi. Peygamber vefat edince muhacirîn ve ensâr fırkalarından her birisi hilafete kendi rüesâsından birisinin müstahık olduğu iddiasında bulundu. Aradaki ihtilaf şiddetlendi. Nihayet "imamlar Kureyş'tendir" diye bir hadis rivayet edilerek fevzâya ve ihtilafâta nihayet verildi. Ve'l-hâsıl hadis mühim bir delil-i hukukî addolunmuş ve Kur'an'dan sonra mesâil-i muhtelifun-fihâda medâr-ı istinâd olmuştur. Fakat birçok zevât makâsıd-ı muhtelifelerini tervic ettirmek için hadis tasnî ve rivayet etmekten çekinmediklerinden sahîhini fâsidinden tefrik etmek oldukça müşkil bir mesele haline gelmiştir.

Cemiyet-i İslâmiye günden güne tevessü ediyordu. Ümerâ-yı İslâmiye, reâyânın ahvâl-i şahsiye ve muamelat-ı medeniyelerine dair yeni birtakım ahkâm-ı adliye ve hukukiye vaz' etmek ihtiyacını hissettiler. Ulema bu maksatla Kur'an ve hadise müracaatla istinbât-ı ahkâm ederlerdi. Büyüyen her cemiyette bir kitle-i hukukiyenin, bir mecmua-i kavânînin tekevvünü zaruridir. Bu hal büyük devletlerde, hey'etlerde tabîi bir ihtiyaçtır. İnsan cemiyetleri küçük oldukça ferdler arasındaki ihtilafât hem az, hem kolaylıkla kâbil-i hall olur. Fakat cemiyet büyüdükçe ihtilafât çoğalır ve halli de güçleşir. Bu halin sevkiyle meydana bir kitle-i kavânîn çıkar. Teşri, âdetâ büyük milletlere, devletlere has bir ihtiyaçtır: Romalıların, İslâmların ahvâl-i tarihiyesi bu müddeâyı teyid eden bir delildir. Roma Devleti krallık devirlerinde Roma havalisine münhasır kaldığı müddetçe Roma kavânîni ibtidâi bir mahiyeti haizdi. Fakat vakta ki Romalıların cemiyeti ve devleti azamet ve ittisâ peyda etti, işte o zaman meşhur Roma huku-ku, bu cemiyetten ve bu te'âlîden doğdu.

Aynı hal İslâmlarda da böyle olmuştur: İlk zamanlarda Kur'an ve hadis kolaylıkla vukuâta tatbik edilebilmişti. Fakat memâlik-i İslâmiye tevessü ve

cemiyet peyda-yı azamet edince “fukahâ” namını alan ulema zuhur etti. Bunlar hadisât-ı cedîde için ahkâm-ı cedîde istinbâtıyla meşgul olurlardı. Bu suretle Şarkta ikinci bir “*juris corpus*” tekevvün etti. Evâil-i İslâmda fıkıh, kıraat, tefsir, hadis hep bir ilim idi. Bilahare hududları taayyün ve takarrur ederek her birisi bir ilm-i müstakil oldu ve bunlarla meşgul olanlara “fukahâ”, “müfessirîn”, “muhaddisîn” denildi. Her üç sınıf âlimler İslâm teşriinde mühim hizmetler görmüşlerdir.

Benî-Ümeyye zamanında fıkıh ve fetvada merci, ehl-i Medine idi. Ehl-i Beyt, Medine’de mukim olduklarından Emeviye hulefası ilk zamanlarında Medinelilerin, Medine fukahâsının re’yelerini tercih ederlerdi. Fakat Emeviye hulefasının bu siyaset-i diniye ve teşriiyeleri çok devam etmedi. Hukuk-ı teşrii tamamen ihmal ederek harp ve siyasetle meşgul oldular. Bunların zamanında fukahâdan ziyade kelamiyyûn ve felâsife meydan-ı hünerde isbat-ı vücûd ettiler.

Kur’an-ı kerimin şeref-nâzil olduğu ve hulefa-yı râşidînin makam-ı hilafeti işgal ettikleri zaman ile ikinci asr-ı hicrîde başlayan büyük müctehidler devri arasında geçen elli altmış senelik müddet, İslâm teşriinde büyük eserler ve izler bırakmamıştır. Bu devir zarfında Devlet-i İslâmiye’nin arz ettiği manzara-i azamet o devrin emr-i teşriiyle mütenasib değildir. Fıkıhtan, hukuktan ziyade kelamiyât ve itikadiyât zihinleri istila ediyor ve bu vadede faal ve muktedir dimağlar yetişiyor; itikadât-ı İslâmiye mebâhisinde turuk-ı muhtelif tekevvün ederek beyne’l-müslimîn ihtilafât husûle geliyordu. Bunun başlıca sebebini Benî-Ümeyye hulefasının ehl-i beyte ve dolayısıyla ehl-i beytin merbut olduğu müessesât-ı itikadiyeye karşı lâ-kayd, hatta husumet-kâr olmalarında aramalıdır. Bu aile-i saltanat, İslâmiyet-i hanîfeye karşı bir aksülamel uyandırmak ve bu yolda uyanan bir hareketi teşvik etmek siyasetini takip ediyordu. Emeviler, fukahâyı teşvik edip azamet-i İslâmiye ile mütenasib ahkâm-ı cedîde-i hukukiye istihrâc ve istinbât etmelerini tergiş edecek yerde Şam’da buldukları Roma müessesât-ı hukukiyesi metrûkâtıyla iktifâ ediyorlardı. Maahaza tabiîn arasında yine fukahâ zuhur etmiştir. Bunlardan Said bin Müseyyeb, Ebubekir bin Abdurrahman, Hârice [b. Zeyd] meşhur olanlardır.

Emevilerin idare ve siyaset-i dahiliyede takip ettikleri usul-i zâlimâne ve müstebiddâne herkesi kendilerinden tenfir etmiş ve hilafet iddiasıyla meydana çıkan fırkanın ihraz-ı zafer eylemesini intâc etmiştir.

Abbasiler makam-ı hilafeti ihraz edince ahvâl-i dahiliyeyi ıslah etmek,

itikadiyâtta yeni yeni cereyanlara ilmî bir surette mukabele etmek, teşri ve hukuk âlemindeki lâ-kaydığa, tezebzübe nihayet vermek, başka bir devlet müessesât-ı hukukiyesinin olduğu gibi tatbikinden mütevellid mehâziri izâle kılmak gibi birtakım tedâbir-i idariye ve siyasiyenin ittihazı vücûbunu² hissettiler.

2. İmam-ı Âzamın İçinde Yaşadığı Zaman ve Muhit

Hulefa-yı Abbasiyenin ikincisi Ebu Cafer el-Mansûr [ö. 158/775], kendi tesis-kerdesi olan yeni payitahtında, Bağdat'ta yerleşince ahvâl-i ictimaiye ve adliye-i ıslah ve bu ahvâlî asr-ı Saadetteki ve hulefa-yı râşidîn zamanındaki şekline ircâ etmek hususunda âlem-i İslâma karşı vâki olan vaadlerini infaz etmek mecburiyetinde olduğunu hissetti. İslâmiyetce müceddid-i adlî hem ahvâl ve zurûfun icabâtını, hem de kavâid-i esasiye-i İslâmiyenin hürmetle muhafazasını temin edecek bir şekilde olmak lâzım geliyordu. Bu, hanedanının saltanatını teyid ve tespit edecek bir şart-ı zaruriydi. Abbasilerce âlem-i İslâmın tamamıyla hürmetini celb için yapılacak şey, ettikleri vaadleri yerine getirmeye çalışmaktan başka bir şey değildi. Halife, bu sebeple kendi hayatını ve hanedanının istikbalini temin edecek olan ıslahatın icrası için en temiz vasıtalara müracaata mecbur oldu. Mansûr, payitahtın tebdilini pek lâzım ve zaruri bir tedbir-i ibtidâî gibi telakki etti. Şam'da bir asır zarfında, adalet, Muaviye'nin devamına lâ-kayd kaldığı eski usul ile temin edilmişti. Abbasi halifesi, bâkir bir zeminin ıslahat icrasına daha müsait olacağını düşündü. Maahaza tesis ettiği şehirde yerleştikten sonra vaziyetin daha az mühim ve sıkıntılı olmadığını anladı. El-Mansûr, Abbasilere yardım eden Acemlerin nüfuz ve ehemmiyetini tezyid etmek taraftarı idi. Arabların kısım-ı âzamı evlad-ı Ali taraftarı olduğundan onların ehemmiyetini tenkise sa'y ederdi. Hatta bu maksatla enzâr-ı müslimîni Harameyn'den tahvil için meşhur Kubbetü'l-Hadra'yı inşa ettirdi. Bu suretle Medine'nin ehemmiyetini Bağdat'a celb etmek istiyordu. O zaman Medine fak[i]hi İmâm Mâlik idi. Ehl-i Medine İmâm Mâlik'in re'yini istifsâr edince o da halifenin hal'ine fetva verdi. Ehl-i Medine bunun üzerine evlad-ı Ali'den Muhammed bin Abdullah'a biat ettiler. El-Mansûr bununla harp ederek müşkilât-ı azime ile galebe etmesi üzerine ehl-i Medine, bi'z-zarure, tekrar

² [Metinde, "vücûdunu"].

Mansûr'a biat ettiler. Mamafih İmam Mâlik yine re'yinde ve fetvasında sâbit idi.

Halife el-Mansûr, Medinelilerin ve İmam Mâlik'in nüfuzunu azaltmak istiyordu. Bu sebeple re'y ve kıyas ile amel eden Irak fukahâsına yardım etti. Halife, o zaman teceddüdât-ı adliyyeye ihtiyac-ı kat'î olduğunu takdir ediyordu. Kavânîn-i İslâmiye, bulunduğu hal [ve] şekilde, Suriye ve Irak cemiyetinin ihtiyacâtına kâfi gelmiyordu. Maahaza bu kavânînin dairesi, ancak yeni mevâddı İslâmiyete muvâfık bir şekilde teşri etmek şartıyla tevsi edilebilirdi. Sade ve aynı zamanda fazilet-kâr, kâni ve hakikaten âdil bir cemiyetin ihtiyacâtına sade kanunların kâfi geldiği zamandan hakikaten uzaklaşmıştı. Cemiyet büyüdü, yeni ihtiyacât doğdu ve buna göre yeni ahkâm-ı kanuniyyeye ihtiyaç hâsıl oldu. Peygamber emretmişti ki kavânîn, zaman ve mekân ihtiyacâtının icab ettiği seviyede olacaktır. Bütün fukahâ-yı İslâm, zamanın ve cemiyetle devlet menâfiinin icab ettiği teceddüdâtı kabul ve tatbik kavâid-i diniyenin hiçbir vechile mâni olmayacağını hissediyorlardı. Fakat yine bütün fukahâ teslim ediyorlardı ki sa'y-i teşriîyi bir nihayet-i mes'ûdeye isâl edecek, bu azîm teşebbüsü becerebilecek fevka'l-had bir zekâ ile vâsi bir ilim sahibinin vücûdu lâ-büd ve zaruridir.

Suriye, o zamana gelinceye kadar oldukça yüksek bir devre-i medeniyet geçirmişti. Justinianus, Beyrut'ta bir hukuk mektebi açmıştı. Bu mektep Tribonianus'un arkadaşı Dorotheus gibi muallimler sayesinde iktisab-ı şöhet etmişti. Bahsettiğimiz devre-i tarihiyede Hıristiyanlar arasında hüküm-fermâ olan efkâr-ı felsefiye Neo-Platoncuların³ efkârı idi. İran'dan gelmiş olan müslümanlar, Meşşaiyyûn (Peripatetikler) felsefe-i mâ-fevka't-tabiiyesi kavâidini, itiraf etmeksizin, takip ediyorlardı. İran'da İskender zamanından beri Aristo'nun felsefesi intişâr etmiş ve mazhar-ı takdir ve itibar olmuştu. Bu devre-i ulemayı işgal eden, azîm ve medîd münâzarâta mevzu teşkil eden büyük mesele kader ve irade-i cüz'iyeye meselesi yani mesuliyet-i insaniye meselesidir. İkinci derecede Kur'an-ı kerimin kadîm olup olmadığı meselesi gelir. En zekâ-sûz mesâilden birisi de vâcib meselesidir. Yani zaruret ve vücûb meselesi ki şu suretle hulâsa olunabilir: Kuvâ-yı tabiiye ve istidad-ı fitriyyeye muvâfık olan her şeyin husûle gelmesine müsaade etmek Cenâb-ı Hak için lâ-büd ve zaruri midir? Ekmel-i hilkat olan insan birtakım kuvvetler ve istidadlar ile meftûrdur ki bunların neticeleri niyyât ve ef'âldir. İnsanların bu niyyât ve ef'âli tesir-i ilahîden müstakil

³ [Metinde, Fransızcaları yazılmışsa da burada, yaygın kullanılan Türkçe okunuşları tercih edilmiştir].

olarak mı hâsıl oluyor? Bunlar tabiat-ı beşerin lâzımı olan istidadât ve kuvânın gayr-ı kâbil-i ictinâb avâkıbı mıdır? İşte o zamanlar efkâr-ı ulema ve felâsifeyi işgal eden mühim meseleler.

Mesâil-i İtikâdiyede Muhtelif Meslekler

Bu asırda ashâb-ı Resul'den kimse bulunmuyordu, ancak tabiîn kalmıştı. Hasan el-Basri bunların en eskisi idi. Bu zât, Basra'da hal-i faaliyette bulunan muhafazakâr bir meslekin reisi idi. O zaman, müslümanlar en vâsi bir hürriyet-i diniye ve fikriyeden istifade ediyorlardı. En mühim ve esaslı meselelere müteallik bahisler hususî mahallerde olduğu kadar umumî ictimâlarda da kemâl-i serbestî ile münakaşa edilir, kelamiyât ve itikadiyatta türlü türlü isimlerle her gün yeni bir fırka, bir mezheb saha-i faaliyet ve mücadelede dahil olurdu. Bunların başlıcaları Şia, Hariciye, Mürcie, Kaderiye, Cebriye, Sıfâtiye, Mutezile mezhebleridir. Bunların da ayrıca birtakım sânevî şubeleri vardır. Bu fırkaların esaslı ve mufassal bir tedkiki bî't-tab' mevzu-ı bahsimiz haricindedir. Fakat bunları umumî bir nokta-i nazardan ve muhtasaran tanımak faideden hâlî değildir. Bu fırkalar, nâzik ve derin meselelerin bazılarında müttefik, bazılarında muhtelif bulunurlar, bazılarında yek-diğerine yakın mütalaât dermeyân ederler. Meselâ Şiiler, imamet meselesinde "hukuk-ı ilahiye" (*droit divine*) taraftarı oldukları halde imamın intihâbı meselesinde Haricîlerle muhalif bir vaziyettedirler. Şia'nın itikadına göre Hazret-i Muhammed'den sonra Ali, reis-i ruhanî ve siyasî olmak lâzım geliyordu. İmamet meselesi milletin intihâbına ait bir şey değildir. Mamafilh imamet meselesinde Şia fırkası; Gassanîler, Zeydîler, İmamîler, Gulât-ı Şia namıyla dört şubeye inkisâm etmişti. Bunlar imamı te'lihe kadar vardılar.

Şia'ya doğrudan doğruya zıt ve muhalif olan mezheb Haricîlerin mezhebidir. Dinde başlıca Hazret-i Âdem'e secde edilmiş olması noktasına itiraz ediyorlar. Haricîler fırkasının sebep-i zuhuru bu olmuştur. Bunların itikadına göre Allah'ın evâmirinden başka mutâ'-bih olacak evâmir yoktur. Ve insanlar mesâil-i diniyede hiçbir karar veremezler.

Şehristanî, Hariciye'nin aslına, menşesine dair âtîdeki vakaya müstenid hadis-i şerifi rivayet eder:

"Hazret-i Peygamber, Yemen seferinden elde ettiği ganâimi tevzi ederken Temîm kabilesinden [Z]ü'l-Hüveysira nam kimse tevziâtın âdilâne icra edilmediğinden bahsetti ve tevziin Allah'ın

evâmirine uymadığını söyledi. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber dedi ki: 'Bu adamın zihniyetinden bir fırka türeyecek ve hedefi geçen mızraklar gibi hududunun haricine çıkacak'".

Hazret-i Osman'ı şehit eden, bu fırka müntesiblerinden birisidir. Ashâb-ı kirâmın ananâtı haricine çıktığı ve safvet-i evveliye-i İslâmiyeyi terk ettiği bahanesiyle şehit edilmiştir. Haricîler, imamın haiz olduğu makam-ı dinîyi tanımazlardı. İmamet meselesinde fikirleri Şia'nın fikirlerine taban tabana zıt idi. Bunlara göre Kureyş kabilesinden olmayanlar meyânından da imam intihâbı caizdir. Adaletle muttasıf olan her müslim, hür olsun, esir olsun, Nebtî veya Kureyş olsun, imam olabilir. Haricîlere göre hîn-i hâcette imamdan vazgeçmek mümkündür. Mesâil-i ictimadiyede muhakemât-ı mantikiyeye ve kıyasa kesretle müracaat ederlerdi. Bu pek ziyade demokratik bir fırka idi. Havâsdan ziyade avam arasında intişâr etmiştir.

Mürcie fırkasına göre iman-ı ilahî tanımak, ona tâbi ve mutî olmak, ucb ve istikbârı terk etmekten ibarettir. İtaatte kusur etmek imana zarar vermez ve mümin şerâit-i mezkûreyi nefsinde cem ederse günahlarından dolayı mücazat da görmez. "Allah, Âdem'i kendi sureti üzere halk etti" mealindeki hadisten⁴ istidlal ederek Allah'ı insan şeklinde tasavvur ederler. Mürcie'den Numanîlere göre ef'âl niyete tâbidir. Savm u salatı terk edenler eğer terkin caiz olduğunu itikad ediyorlarsa günahkâr olurlar ve eğer terkin caiz olmadığını ve o ibadetleri ifa etmek lüzumunu teslim ederek terk ederlerse günah işlemiş olmazlar.

Kaderiye fırkası insanın ale'l-ıtlâk iradesine sahip olduğu ve ef'âlinin netâicinden tamamıyla mesul olması lâzım geldiği fikrindedirler. Cebriye fırkası ise iradeyi insandan tamamıyla selb ediyor ve ef'âl-i beşeriyeyi Allah'a isnad ederek mesuliyeti ref ediyor. Fırka, sıfât-ı ilahiyenin inkârı hususunda, biraz tadilât ile Mutezile'nin fikrinde bulunmuştur. Cebriye'ye göre insan hiçbir şeye muktedir değildir. Bütün ef'âlinde mecbur ve muztardır. Ne kudreti, ne iradesi, ne de ihtiyarı vardır. Mücazat ve mükafat, ef'âl gibi daha evvelden mukadderdir. Allah'a iman eden kimse bilahare inkâr etse de kâfir olmaz. Kur'an'ın mahlukiyeti, kable'd-davet Allah'ı tanımak mecburiyeti ve Allah'ı gözle görmek mümkün olmadığı meselelerinde Mutezile ile hem-fikirdirler.

Mutezile'nin itikadı Cebriye fırkası itikadının aksidir. Bu fırka Yunan felsefe-i kadîmesinden iktibas-ı efkâr etmiştir. Büyük bir şöhret iktibas ve süratle intişâr eden fırkanın müessisi İmam Hasan el-Basri'nin şakirdlerinden

⁴ [Metinde, "Kur'an'ın 'Allah, Âdem'i kendi sureti üzere halk etti' mealindeki âyet[in]den..." şeklindedir].

Vâsıl bin Atâ'dır. Hasan el-Basri'nin en mümtaz talebesi olan Vâsıl, fevkalâde zeki ve büyük bir âlim idi. Üstadının re'yleri üzerinde çok defa münakaşatta bulunmuştur. Hasan el-Basri, şakirdinin pek serbestâne istidlalâtına tahammül edemiyordu. Şakirdinin muhayyiru'l-ukûl fesâhatinin hâzirûn üstünde az çok bir tesir ikandan hâlî kalmadığını görüyordu. Nihayet üstad sabırsızlanarak şakirdine, sözlerinin günah ile âlûde olduğunu söyledi. Vâsıl bin Atâ, bunun üzerine kalkıp meclisten gitti. Hasan el-Basri, "Vâsıl itizâl etti/bizden ayrıldı" dedi. Bu sebeple Vâsıl'ın tesis ettiği mezhebe, Mutezile mezhebi denildi. Bu mezhebin mebâdî-i asliyesi, ilk tohumları, Emeviler zamanında zuhur etmişti. İmam-ı Âzam bu mezheb erbâbiyla mücadelâta bulundu. Vâsıl bin Atâ'yı pek mümtaz bir âlim olan Hasan el-Eş'arî takip etti. Hasan el-Eş'arî birçok seneler Mutezile mezhebinde kaldı. Fakat reisin ince safsataları fikr-i müstakimine tevâfuk etmediğinden nihayet ondan ayrılarak muhafazakâr mektebe avdet etti ve bu mektebin en mühim muallimlerinden birisi oldu.

Mutezile'ye göre Allah, sıfâttan ârîdir. Görmek, işitmek, bilmek gibi evsâf, Allah'ın cevherinde mündemicedir. İnsan, ef'âl ve harekâtında hürdür; hayrı ve şerri kendi arzusuyla irade ve icra eder. Bu sebeple faile mesuliyet terettüb eder. Allah cevher-i vâhid ve adl-i mahzûd. Hatta bu sebeple kendilerine "ashâbu'l-adl ve't-tevhid" derlerdi.

İşte İmam-ı Âzam'ın yetiştiği zamanlarda itikadiyât ve kelamiyât âleminde bu suretle muhtelif nazariyeler, fikirler dermeyân ediliyor; İslâmiyetin safvet-i evveliyesini ihlal edecek itikadlar zuhura geliyor ve taraf taraf müntesibler kazanıyordu. Bunların hepsi "firak-ı dâlle" tabiriyle yâd olunmak mutâd olmuştur. Bu firak-ı dâllenin karşısında dinin esasî ve merkezî kısmı Basra'da Hasan el-Basri ve Kûfe'de Hammâd bin Süleyman taraflarından müdafaa olunuyordu.

Basra ve Kûfe Mektepleri

Firak-ı dâlle hemân bütün sa'y u gayretlerini itikadiyât ve kelamiyât vadisine hasretmişlerdir. Müsbet içtimaî ilimler, hukuka müteallik tedkikât ve telifâtta bulunanları yoktur. Onun için zamanlarıyla beraber isimleri de unutulmuş, ilm-i kelam ve felsefe tarihine karışmıştır.

Asıl fıkıh ile meşgul olan ulema ki âlem-i İslâm üzerinde bir tesir ikına muvaffak olmuşlardır ve namları asren ba'de-asrin kemâl-i hürmetle yâd olunmaktadır.

Basra'da tedrisat ile meşgul olan tabiînden Hasan el-Basri, Hazret-i Ömer'in vefatından iki sene evvel Medine'de doğmuş ve 128'de Basra'da vefat etmiştir. Basra'da muhafazakâr bir mezheb-i ictihadın reisiydi. O zamana kadar yetişen fukahânın en büyüğüdür. Pederi Ebu'l-Hasan Yesâr'dır. Yesâr, ensârın mevâlisindendir. Vâlidesi Hayre, harem-i Peygamberî Ümmü Seleme'nin mu'tekasıdır. Hasan el-Basri, Basra'nın en güzel adamı idi; güzel giyinir, kibarâne yaşardı. Hadisi, Hazret-i Osman'dan öğrenmiştir. Talha'yı, Ali'yi görmüştür. Aynı devirde Basra'daki muhafazakâr mektebinden daha az meşhur olmayan diğer muhafazakâr bir mektep de Kûfe'de icra-yı vazife ediyordu. Abâdile-i⁵ erbaadan birisinin şakirdi ve tabiînin en eskilerinden birisi olan Hammâd bin Süleyman, Bağdat'ta felsefe ve hukuk tedris ediyordu.

3. İmam-ı Âzam'ın Zuhuru

İşte bu esnalarda Bağdat'ın yeşil ufukları arasından muhteşem bir deha güneşi doğuyordu. Fıkh-ı İslâmînin müessisi, İslâmiyetin hiç şüphesiz en büyük ve en şâyân-ı dikkat âlimi, Hammâd'ın derslerini takip ediyordu. Bu şakirdin dehası, malumatı, fazileti, necib ve müstakil tabiatı kendisini zamanının en âlî bir adamı olmak üzere yetiştiriyordu. Bu genç âlim Numan bin Sâbit'tir. Ve o zaman pek yüksek ilm u irfanıyla iştihar eden Hanife ismindeki kızın babasıdır. İşte bilahare, kendisine İmam-ı Âzam ünvanı verilecek olan zât, Hammâd'ın şakirdi olan bu genç âlimdir. Numan bin Sâbit, birçok zaman, ulema-yı vaktin münazarât ve münakaşâtına iştirakten ictinâb etti. Fakat nihayet davaya karışmaya mecbur oldu. Zekâ-yı hârikulâdesinin delâilini umum nazarında ibraz etmeye davet edildi.

Halife el-Mansûr, Emevilerin gözü önünde Roma hukukunun bir asır hüküm-fermâ olduğu muhitten uzak bulunduğu ve vicdan-ı İslâmînin taleplerini tatmin etmek hususundaki vaadlerini infaz ile beraber muhitinin de icabâtına ittibâa mecbur kaldığı halde ıslahat-ı adliye icrası için tedâbir-i hâkimâne ittihâzına karar veremedi. Roma mihrab-ı hukukîsini yıkmaya cesaret edemiyordu. Onun yerine, üzerinde hâkimiyetini tesis etmek istediği cemi-yeti himaye edecek olan binâ-yı adlî-i İslâmîyi kurmak tecrübesinin muvaf-

⁵ [Metinde “ادب‌الع” şeklindedir. Bağlam dikkate alındığında yazarın muradının “abâdile” olabileceği düşünülmüştür].

fakiyetsizliğe müncer olmasından korkuyordu. İslahata nasıl bir istikamet vereceğini de bilmiyordu. Bir taraftan muhafazakârlar, bir taraftan Mutezile, diğer bir cihetten de İslâmiyeti ihata eden ecnebi âlimleri davayı kazanmaya çalışıyorlardı. Bu üç fırkadan her birisi halifeyi kendi meslekine idhal etmeye sarf-ı cehd ediyordu. Halife, nihayet muhafazakârların hasımlarına boyun eğmek üzere idi. Mutezile mütemadiyen kavâid-i esasiye-i İslâmiyeye itirazatta bulunuyorlardı. El-Mansûr üç taraftan muhât olduğu halde henüz bir karar vermemişti. Bu üç akideyi iyice anlamak istediğini ilan etti. Her üç mektep reisinin, mesleklerini umum nazarında münakaşa ve mübâhase etmelerini kabul etti. Bu çare efkârı tatmin, endişeleri teskin ve neticede umumun selâmetini temin etti.

Bu andan itibaren Devlet-i İslâmiye için bir devr-i cedîd başladı. Kavânîn-i İslâmiye, Peygamberin maksadına muvâfık ve zamanın icabâtına mutabık olarak tesis edilegeldi. Mebâdî-i hukuk ve mevâdd-ı kanuniye, akaid ve fıkıh, üç mektep müdafilerinin halife ve umum nazarında mübâhaseye davet edildikleri meydana inkişâf edecekti. Mübâhase meydanları camiler idi. Halife'nin, kabul edeceği mezhebin netâyic-i selâmet-bahşâsını mı hesap ettiği veyahut sadece enzâr-ı dikkati münazaâta celb ederek vakit mi kazanmak istediği iyice anlaşamıyor. Hakikat şudur ki muhtelif mezheblerin âlimleri kendi huzurunda mâ-fevka't-tabiiyen en çetin mesâili ve bunların ilm-i hukuka suret-i tatbikini münakaşa etmeye davet edildiler.

Ecnebi âlimleri, evvelce de beyan edildiği vechile Revakiyyûn ve Meşşâiyyûn (Stoikler ve Peripatetikler) mesleklerine sâlik idiler. Mevzu-ı bahs ettikleri başlıca müddeâ, insanlar da dahil olduğu halde bütün mevcudâtın meftûr olduğu istidadât ve kuvânın netâyic-i fiiliyesi olarak, Cenâb-ı Hakk'ın her türlü tavassutundan âzâde, hadisâtın gayr-ı kâbil-i ictinâb bir zaruretle vukû-ı zuhuru meselesiydi. Bu mektebin azasına dehrî ünvanı veriliyordu. Bunlara nazaran hadisât-ı ictimaiye, bütün diğer hadisât gibi irade-i ilahiyenin tesirinden âzâde olarak mevcudâtın istidadât ve kuvâsının tesiriyle husûle geliyordu.

Ecnebi bir dehrî, şöhretinden bi'l-istifade halifeden kendisine, muhafazakârların bir mübâhase-i umumiyede cehillerini isbat etmek üzere bir müsaade ve fırsat vermesini istedi. Talebi muhik ve makul görüldü. O zaman muhafazakârların reisi, mektebini Bağdat'ta idare ediyordu. Bu, biraz evvel zikrettiğimiz Hammâd, İmam-ı Âzam'ın muallimi olan Hammâd idi. Kendisine, ertesi günü camide bir dehrî ile mübâhaseye davetli olduğunu haber verdiler.

Hammâd, meşgul olduğundan kendi yerine şakirdi Numan'ı gönderdi. Şakird, muallimin istediğinden fazlasını temin etti.

Burada Numan'a hasmı tarafından irad edilen birçok suallerden yalnız ikisini zikredeceğim. Bu sualler asrın ruhunu gösterir ve Mansûr tarafından ruznâmeye idhal edilen müzakerât-ı ilmiye hakkında bir fikir verir. Bu mesâil, İslâmiyetin hareket-i ictimâiyesi üzerinde büyük bir tesir ika etmişti. Dehrî, muhafazakâra evvel emirde Kur'an'ın kadîm olduğuna inanıp inanmadığını sordu. Numan ona bir sual ile cevap verdi:

- Kur'an'dan maksadın nedir? dedi. Kalam-ı ilahînin, üzerine yazıldığı sahifelerle o yazıların yazıldığı mürekkebe midir? Yoksa vasıta-i ilham olan meleğin söylediği kalam-ı ilahî midir? Yoksa kitab-ı mukaddesin mânasını ve bu mânanı ebediyet-i ilahiyede temsil eden sözler midir?

Dehrî şaşırıldığı için Hammâd'ın şakirdi sözlerine devam etti:

- Eğer Kur'an ellerimizde bulunan sahifeler ise bu bir mahluktur ve ibtidâsı vardır. Eğer Kur'an meleğin Peygambere hitâben telaffuz ettiği kalam ise, sana cevap veririm ki, bizzat melek gibi bu da mahluktur. Fakat Kur'an'dan maksadın fikr-i ilahîyi ifade eden kalam ise yani kalam-ı mukaddesin ihtiva ettiği efkâr ve bu efkârı ruh-ı ebediyet-i ilahiyede temsil eden sözler ise sana beyan ve ilan ederim ki bu, bizzat Allah gibi ezeldir ve gayr-ı mahluktur.

Bu kat'î ve vâzıh ve mebde-i İslâmiyete tamamıyla muvafık olan cevap hâzirûn üzerinde, mezheb-i Sünnînin bu yeni mübariz ve müdafii hakkında azîm bir hayret ve takdir uyandırdı ve efkârı kendi lehine çevirdi.

Dehrî, bunu müteakip Allah'ın nerede ikâmet ettiğini gösterip gösteremeyeceğini sordu. Numan bu kadar âdi bir suale âdi bir cevap verecek yerde Cenâb-ı Hakk'ın münezzehtir anî'l-mekân olduğuna dair cazibedâr bir nümayiş yaptı, dehrîye sordu:

- Hayat-ı beşerin mevcudiyetine iman ediyorsan, hayatın uzviyetimizin hangi noktasında olduğunu bana göster, eğer hayat uzviyetimizin haricinde ise ne vasıta ile uzviyetle münasebette olduğunu bildir!

Numan burada biraz durdu, fakat cevabı beklemeye lüzum görmeden bir fincan süt istedi. Ve sütü getirip verdikleri vakit hasmının gözü önüne koyarak sordu:

- Şüphesiz biliyorsun ki bu sütte yağ vardır. Yağın bulunduğu noktayı bana göster!

Dehrî sükut etti. Numan o esnada hâzirûna hitap etti:

- Cenâb-ı Hakk'tan taleb-i afv u mağfiret ederim. Müracaat ettiğim şu temsilât ve me'ânîdeki sâfiyete vâkıftır. İnce ve müte'âl bir meseleyi vâzih kılmak istedim. Onu her zekânın, her aklın ihata edebileceği bir şekle soktum: Süt ve muhtevi olduğu yağ birer mahluktur, Hâlık ile mukayese olunamaz. İnsan ve insana bahş-ı hareket eden mebde-i hayat, Allah'ın mahlukâtından başka bir şey değildir. Cenâb-ı Hakk, her yerde hâzırdır. Bütün kainatı mevcudiyetiyle imlâ eder. Bütün hilkatı tahrik ve hıfz eder. O kudret-i mutlakadır, hikmet-i bâliğadır, hayr-ı mahzdır. Onun afv u merhametini temenni edelim.

Dehrî, düştüğü fena mevkiden ve vaziyetten kurtulmak için hasmına dedi ki:

- Allah'a dair bu kadar güzel hitâbede bulunmayı biliyorsun. O halde mutlaka bize şu esnada Allah'ın ne ile meşgul olduğunu söyleyebilirsin.

Numan cevap verdi:

- Böyle bir suale cevap verecek olan kimse, o suali irad edenden daha yüksek bir mevki işgal etmelidir.

Dehrî kürsüden indi. Hasımı oraya çıkı ve ona dedi:

- Şu esnada Cenâb-ı Hakk haklıları i'lâ ve haksızları tenzil ile meşguldür. Müstakbel İmam-ı Âzam'ın muzafferiyeti tamam oldu. Halife, zekâsının parlaklığına ve istidlalâtındaki maharete, sözlerinin kuvvetine hayran olarak onun, yalnız ahkâm-ı kanuniyeyi değil, vâsi devletinin saadetini bâdî olacak tedâbir-i idariye ve siyasiyeyi de İslâmiyet nokta-i nazarından vaz' etmek gibi bir vazife-i müşkileyi ifa edebilecek kabiliyette bir adam olduğunu anladı.

İmam-ı Âzam'ın hayat-ı umumiyyeye dühulü bu suretle vâki olmuştu. Onun hayatına müteallik bu gibi tafsilâtı, tarih ve terâcim-i ahvâl müellifleri pek mevsûk olarak zikrediyorlar. Şurasını da der-hâtır etmek icab eder ki o zamanlar Bağdat'ta mesâil-i umumiye bu suretle münakaşa edilir, birçok mesâilin hallinde bu usule müracaat olunurdu.

Hulefa-yı râşidîn taraflarından çok kerre tatbik edilen bu usule ikinci halife Abbas el-Mansûr, memnuniyetle müracaat ederdi. Bu serbest müzakerelerle mesâil-i siyasiyeyi anlamak ve ona iştirak etmek isteyen kimseleri tatmin etmiş olurdu.

İmam-ı Âzam'ın Nesebi, Menşei, Tahsili, Fıkha Suret-i İntisabı

İmam el-Hatîb el-Bağdadî'nin [ö. 463/1071] cumhura matuf rivayetine göre İmam-ı Âzam, 80 sene-i hicriyesinde Kûfe'de doğmuş ve 150 senesi Recebinde Bağdat'ta irtihal etmiştir. Şehrin cânib-i şarkîsinde Makberetü'l-Hayzürân'da medfundur. Irak Selçukî padişahlarından birisi tarafından kabrine bir türbe yaptırılmıştır. İmam'ın tevellüdü ve vefatı tarihleri hakkında mevcut rivayâtın en sahîhi ve mevsuku budur. Bu bâbda diğer birtakım zayıf rivayât daha vardır. Ez-cümle el-Hatîb, Yahya ibn Ma'în'den garip bir rivayet nakleder ki ona göre İmam-ı Âzam, 51 sene-i hicriyesinde vefat etmiş olacak. Bu kavil asla mevsuk değildir. Zira bu kavle göre İmam'ın zaman-ı Peygamberîde yaşayan sahabeden olması lâzım gelirdi.

Halbuki onun ilk Abbasi halifeleri zamanında yaşadığı, el-Mansûr'a muasır olduğu şüphe kabul etmez bir surette sâbittir. Vâkıdî [ö. 207/823], İmam'ın 91'de tevellüd ettiğini yazıyorsa da bu da şâyân-ı itimad değildir. Hazret-i Ali'yi görüp mazhar-ı takdis olduğuna dair bir rivayet varsa da mevsuk değildir.

İmam-ı Âzam'ın nesebi hakkındaki rivayâtta da ihtilaf vardır. Ekseriyet-i müverrihîn ve fukahâya göre onun nesebi şu suretle mazbuttur: Ebu Hanifetü'n-Numan bin Sâbit bin Zûtâ bin Mâh mevlâ Teymullah bin Sa'lebe. İmam el-Hatîb el-Bağdadî, Ahmed bin Abdullah bin Salih el-Aclî el-İmam el-Hâfız'a atfen diyor ki:

“Ebu Hanifetü'n-Numan bin Sâbit Kûfelidir. Teymî lakabını haizdir. Hameretü'r-Ribât'ın kabilesindedir”.

Aynı müellif, Ömer bin Hammâd bin Ebi Hanife'den naklen diyor ki:

“İmam-ı Âzam'ın ismi Ebu Hanifetü'n-Numan bin Sâbit bin Zûtâ'dır. Zûtâ, Kâbil ahalisinden bir müslümandır. Benî-Teymullah bin Sa'lebe'nin memlûküydü. Bilahare efendisi onu ı'tâk etti. O zaman Benî-Teyyimallah'ın mevlâsı oldu”.

Ebu Nuaym el-Fadl bin Dükeyn [ö. 219/834], “Ebu Hanife'nin ailesi Kâbillî'dir” diyor. Abdurrahman el-Ma'zî? ise ailesinin Bâbil'den olduğunu söylüyor.

Yahya bin en-Nasr el-Kureyşî'ye göre Ebu Hanife'nin pederi Sebâ'dandır.

El-Hâris bin İdrisî'ye göre Tirmiz'dendir. İshak bin el-Heblûl?, babasından naklen Ebu Hanife'nin pederi Sâbit'in Enbar şehrinden olduğunu beyan eder. Bu müellifin rivayetine nazaran İsmail bin Hammâd bin Ebu Hanife demiştir ki:

“Ben, Hammâd bin el-Numan bin Sâbit bin el-Numan el-Merzuban’ın oğluyum. Merzuban hür olan ehl-i Farısdendir. Vallahi hiçbir zaman rıkkâ dūçâr olmadık. Ceddim 80’inci sene-i hicriyede doğdu. Sâbit Ali ibn Ebi Talib’in yanına gitti. O da ona ve zürriyetinin bereketine dua etti. Biz de Allah’tan temenni ederiz ki Ali’nin hânlarımız? hakkındaki duası müstecâb olsun”.

Bâlâda nakledilen muhtelif rivâyâta bakılınca evvelâ, Hazret-i İmam’ın üçüncü derecedeki büyük babası mevâliden yani mu’tak kölelerden olduğu; sâniyen, ırkan Arap olmadığı anlaşılır.

İmam-ı Âzam’ın nesebi hakkında hemân bütün müelliflerin ittifak ettikleri bu noktaya ancak Sava Paşa’nın *Théorie du droit musulmane* namındaki eserinde bu bâbda der-meyân ettiği mütalaa uymuyor. Eser-i mezkûrde bu cihet ber-vech-i âti bast edilmiştir:

“Şurası gayr-ı kâbil-i itirazdır ki İmam-ı Âzam Kûfe’de doğmuştur. İmam Şa’rânî, İmam-ı Âzam’ın büyük pederinin Şeybân kabilesi reisi olduğunu yazıyor. Şeybânîler hicretten evvel Kureys kabilesinden ayrılarak Irak kıtasında yerleşmişlerdi. Yine İmam Şa’rânî, bize öğretiyor ki mu’allakât ashâbından şair İmrü’l-Kays şu şiirlerle bu kabilenin nerede ârâm-süz olduğunu göstermiştir: ‘Benim sevdiğim melek, Zâlî ve Selem arasında nasb-ı hiyâm-ı ârâm eden kabiledendir’. Selem aşiretlerin yaz mevsimini geçirdikleri bir vaha-i meşhuredir. Bir nev’ söğüt ağacı olan selem ağaçlarını muhtevî olduğu için bu mahalle bu nam verilmiştir. O, Sâbit namında bir zâtın oğludur. Sâbit de Şeybân kabilesi reisi Hüzmüz’ün oğludur. Aliyyü’l-Kârî, İmam-ı Âzam’ın ailesinin Ceziretü’l-Arab’dan İran’a nasıl geçtiğini uzun uzadıya anlatıyor. İmam Gaznevî de İmam-ı Âzam’ın Kûfe’de doğduğunu teyid ediyor”⁶.

Merhum Mahmud Esad Efendi de *Tarih-i [İlm-i] Hukuk*’unda böyle söylüyor. Gerek Sava Paşa’nın, gerek Mahmud Esad Efendi’nin ifadeleri muhtac-ı tedkikdir. Zira İmam el-Şa’rânî, fukahânın terâcim-i ahvâlinden bahsettiği *Tabakâtu’ş-Şa’rânî* nam eserinde İmam-ı Âzam’ın nesebini yukarıdaki naklimiz vechile yani “Ebu Hanifetü’n-Numan bin Sâbit bin Zûtâ bin Mâh...” diye zikrediyor. Şeybân kabilesinden hiç bahsetmiyor. Kezalik Şa’rânî’nin *el-Mîzân* nam eserinde de böyle bir şeyden bahsedilmemiştir. Hatta bu eserinde müşârunileyh, İmam-ı Âzam’ın tarih ve mahall-i vilâdetini de zikretmiyor. Şu halde Sava Paşa mezkûr ifadâtını Şa’rânî’nin hangi eserinden nakletti? Şa’rânî’nin *Kitabü’l-menhecü’l-mübîn fi beyâni edille[ti’l]-mezhebi’l-müctehidîn* namıyla bir eseri daha varsa da matbu olmadığı için mütalaa müyesser olmadı.

Théorie du droit musulmane müellifi, Şeybân kabilesinin Ceziretü’l-Arab’dan İran’a nasıl geçtiğini Aliyyü’l-Kârî’nin ber-tafsil hikâyeye ettiğini söylüyor ise de Aliyyü’l-Kârî’nin eserinin ismini zikretmiyor. Fî’l-hakika müellif başka bir

⁶ [Ayrıca bkz. Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Baha Arkan, İstanbul, Kitabevi, ty. (Ankara, Diyanet İşleri Baş. Yay., 1955-1956’dan tıpkıbasım), I, 76-77].

yerde Aliyyü'l-Kârî'nin *Menâkıbu'l-Eimme* namıyla bir eseri olduğunu zikrediyor ise de bu eseri göremediğimiz için Aliyyü'l-Kârî'nin ne gibi delâil-i tarihiyeye istinaden mütalaât-ı mezkûreyi serd ettiğini bilemiyoruz. Bu cihetin hallini başka bir zamana tehir etmek mecburiyetindeyiz⁷. Şu kadar diyebiliriz ki İmam-ı Âzam'ın ipek ticaretiyle meşgul olduğu muhakkaktır. Hatta bazı müellifler Bağdat'ta dükkanının kâin olduğu mahalleyi zikrederler. İşte bu hal yani İmam'ın ticaretle iştigali keyfiyeti ve o zamanın bu husustaki efkâr ve temayülâtı nazar-ı itibara alınırca şu son rivayetin zayıfladığı görülür. Zira bir emirzâdenin, zengin bir asilin bunca meşâgil-i ilmiyesi arasında nasıl olup da ticarete sülûk ettiği anlaşılabilir. Bu iki halin telifi müşkildir. Onun muhik olan ticaretle iştigali keyfiyeti, bir emirzâde olduğuna münâfi gibi görünüyor.

İmam-ı Âzam, sahabeden dört zâta yetişmiştir: Enes bin Mâlik (93 senesinde Basra'da vefat etmiştir), Ebu İbrahim Abdullah bin Ebi Evfa (83'de Kûfe'de vefat etmiştir), Sehl bin Sa'd (92'de Medine'de vefat etmiştir), Ebu'l-Tufeyl Ömer (102'de Mekke'de vefat etmiştir). İmam-ı Âzam'ın zevât-ı müşârunileyhimden ahz-ı ilm etmiş olduğu muhtelefun-fihdir. Ekseriyet-i fukahâ, İmam'ın bunlardan ahz-ı ilm etmediği noktasında müttefiktirler. Zira bunlar ders vermezlerdi. Maahaza onlardan bazı ehâdis nakl ü rivayet ettiğini söyleyenler var. Sava Paşa, ismi geçen eserinde şunları da yazıyor:

“Mahmud Fevzi Efendi ilave ediyor ki⁸: ‘İmam-ı Âzam, Peygamberin pek çok sözlerini, hadislerini ashâb-ı Resul'den telakki etmiştir’. Fakat buna itiraz edilebilir. Şu suretle ki bu son ashâb son günlerini yaşıyorken kendisi henüz on bir yaşında bulunuyordu. Bu yaşta Peygamberin sözlerini ne anlayabilir, ne de nakledebilir. Fakat bu hal yani ashâb-ı Resulden İmam-ı Âzam'ın bazı ehâdis naklettiği keyfiyeti bütün muhaddislerce kabul ve tasdik edilmiştir. Bütün muhaddisîn şunu da teyid ediyorlar ki bu çocuk Kur'an'ı, tecvide göre mükemmelen okuyor ve mânasını tamamiyle anlayarak hatta münakaşalara girişiyordu. Ve bu küçük çocuk müheyyic sahifeler okuduğu vakit fart-ı hassasiyetinden ağlardı. Bu vukuât, muhaddisîn tarafından tasdik ve teyid edildiği için İmam-ı Âzam'ın henüz çocuk iken işittiği Peygamber sözlerini hıfz ederek nakletmiş olduğu noktasında şüpheye mahal kalmaz.

Mösyö Flugel, bu bahisde şu suretle beyan-ı fikr ediyor: ‘İmam-ı Âzam, henüz ashâb-ı Resulün yaşamakta bulunduğu devre en ziyade yakın olan imamdır. Talebesi kendisini kibâr-ı tabiinden addetmişlerdir. Maahaza onun Ebu İbrahim, Ebu Muhammed ve 87'de vefat eden Ebu Abdullah gibi sahabeden nakl-i hadis etmiş olması keyfiyetini isbata müteallik bulunan mesai, her ne

⁷ Şu risaleyi Beyrut'ta yazmıştım. Beyrut'un hususî ve umumî hiçbir kütüphanesinde Aliyyü'l-Kârî'nin mezkûr *Menâkıbu'l-Eimme*'sini bulamadım. İstanbul'dan getirtmek de mümkün olmadı. Eser-i mezkûr mütalaası müyesser olduğu zaman bu cihet risaleye zeylen beyan edilecektir.

⁸ Sava Paşa, es-Seyyid el-Hac Mahmud Fevzi Efendi namında bir zâtın pek muteber ve ciddi bir eseri olduğundan bahsediyorsa da bu eseri görmek bizim için mümkün olmadı.

kadar küçük yaştan bazı çocukların harikulâde şeyler yaptıkları zikredilse bile yine pek hatalı addedilmek icab eder. Bununla beraber ashâb-ı Resulün en sonuncusu olup 102 tarihinde Mekke’de vefat eden Ebu Tufeyl Ömer’i görmüş olduğu zannedilebilir’.

Mösyö Flugel’e9 göre son sahabe-i Resulün vefatı esnasında İmam-ı Âzam yirmi iki yaşında bulunmuş olacaktır. Aliyyü’l-Kârî iddia ediyor ki İmam-ı Âzam bazı ashâbı tanımış ve onlardan hadis ahz u nakl etmiştir. Yedi yaşında iken pederiyle beraber Mekke’ye gitmiş ve orada sahabeden İbn Melek’in bir cemaat huzurunda, Peygamberin şu sözlerini naklettiğini iştmişti: ‘Hayra vesile olan hayrı yapan gibidir’.

Bu noktayı münakaşa etmeyeceğim. İmam Muhammed’in Müsnedâtu İmami Âzam nam eseri bunu kat’î bir surette kesip atıyor. Bu eser, İmam Muhammed’in, üstadından ahz u telakki ettiği ve üstadın da ashab-ı Resule atf u isnad ettiği hadisleri muhtevidir. İmam-ı Âzam’ın tabiatı her türlü şek ve şüpheden âzâde ve âlîdir. İmam Muhammed’in de adl ü istikameti darb-ı mesel hükmüne girmiştir. Binâenaleyh fikr-i âcizâneme göre bu noktada şüphe etmek caiz değildir. Numan, hakikaten büyük bazı ehâdis hıfz ve nakl etmiştir. Küçük yaşta olması buna mâni değildir. Birçok çocukların henüz sekiz dokuz yaşlarında iken şiirler hıfz ve inşad ettikleri ve bilahare büyüdükleri zaman bunları tekrar irad eyledikleri vâkidir. İmam-ı Âzam’ın evân-ı tufüliyeti bir heyecan-ı umumî-i efkâr zamanında geçmiştir. Âlem-i İslâmın her tarafını istila eden bu humma-yı efkâr, Peygamberin en yakın akrabasının felaketini ve hususiyile hafidlerinin şehadet-i feciasını intâc etti. Emevileri tahtından düşürerek oraya Abbasileri is’âd eden hareket, âlem-i İslâmda gayesi, Peygamberin küşâd ve hulefa-yı râşidinin takip ettikleri tarz üzere hukukiyât ve itikadiyâtı yeniden vaz’ u tesis etmekten ibaret olan bir ihtilal teşkil eder. Kavâid-i asliye-i İslâmiyeyi öğrenmek hususundaki ihtiras ve şiddet, Peygamberin tarz-ı hareketine, talimatına, hâtrâtına sadık kalan bütün müslümanlarda kendini gösteriyordu. Binâenaleyh Numan gibi hasâil-i âliye ile meftûr olan bir çocuğun, Hicaz veya Irak havalisinde pederine refakat ederken ve ictimaât-ı mühimmeye iştirak eylerken bazı ehâdis-i nebeviyeyi öğrenmiş olması pek fevkalâde bir şey değildir. Henüz ber-hayat olan bazı nadir sahabeler bu ictimaâtın ilk sınıfında bulunurlardı, sözleri hürmet ve dikkatle istimâ olunurdu. Bunlar fikirlerini müessis-i dinin sözlerine istinad ettirirlerdi. Onlar tarafından nakledilen ehâdis-i nebeviye bu âli çocuk üzerinde bir tesir-i amik icra eder ve hafızasında ile’l-ebed yerleşirdi. Büyüdüğü zaman onlardan istifade etti ve deruhde ettiği sa’y-ı teşriîyi ikmâl hususunda bunları pek lâzım ve müfid buldu”¹⁰.

Ebu Yusuf’tan naklen şu suretle rivayet olunur: İmam-ı Âzam dedi ki:

“Tahsil-i ilim etmek istediğim vakit hangisini ihtiyar edeceğimi düşündüm. Âkıbetlerini mülahaza ettim. Bana dediler ki ‘Kur’an öğren’, ‘Kur’an’ı hıfz edersem nihayet ne olur?’ dedim. Dediler ki ‘Mescidde mahbus kalırsın, çocuklar ve gençler senden kıraat-ı Kur’an’ı öğrenirler. Bunlardan birisinin senden daha ziyade hâfız olmaması veya hıfzda sana müsavi olmaması lâzım. Zira aksi takdirde riyâsetin gider’. ‘O halde hadis öğrensem’ dedim, fakat düşündüm ki hadisin sahîhini gayr-ı sahîhinden tefrik müşkil olmakla beraber nakl-i ehâdiste kizb ile itihâm edilmek pek mümkündür. Bundan da vazgeçtim. Sonra dedim ki ‘nahiv öğreneyim,

⁹ Flugel’in, *Saks Cemiyet-i İlmiye-i Kraliyesi Mecmuası*’nın sekizinci cildinde derc ettiği bir makalede İmam-ı Âzam’ın hayatı hakkında muhtasar, fakat dakik malumat verdiği Sava Paşa, eserinde zikrediyor.

¹⁰ Sava Paşa’dan nakledilen sözler burada hitâm buluyor. [Ayrıca bkz. Sava Paşa, *age*, I, 78-80].

bunun neticesi nedir?’ ‘Bir muallim olursun, para kazanırsın’. Yalnız para kazanmak benim gayem değildi. ‘Şiir ile meşgul olsam, benden büyük bir şair olmayacak surette çalışsam’ dedim. ‘Birisini medh edersen, o da sana caize verir, vermezse hicv edersen’ dediler. Bunu da arzu etmedim. ‘İlm-i kelim ile meşgul olsam?’. ‘Bir nokta-i nazardan sâlim olamazsın. Zındıkaya vâsıl olursun’. ‘Fıkıh öğrensem’ dedim. ‘Sana müracaat ederler, ifta edersen’ dediler. Düşündüm ki bundan nâfi bir ilim olamaz. Bunun üzerine fikhî öğrenmeye başladım”.

Ebu Hanifetü'n-Numan'ın muallimi yukarıda birkaç defa ismi geçen Hammâd bin Ebi Süleyman'dır. Ebu Hanife dedi ki:

“Bir gün emirü'l-müminîn Ebu Cafer'in yanına gittim. Ya Eba Hanife ilmi kimden öğrendin' diye sordu. Hammâd bin Ebi Süleyman'dan öğrendim, dedim. O da İbrahim en-Nehâîî, o da Ömer bin el-Hattâb ve Ali ibn Ebi Tâlib'den ve Abdullah bin Mes'ud ve Abdullah bin Abbas'tan öğrenmiştir. Bunun üzerine emirü'l-müminîn bana iltifat etti”.

Yine İmam-ı Âzam'dan naklolunur, demişler ki:

“Bir aralık muallimimden ayrılarak Basra'ya gittim. Her sorulacak suale cevap verebilirim ümidinde idim. Benden birçok şeyler sordular. Bazılarına cevap veremedim. Onun üzerine kendi kendime ahd ettim ki ölünceye kadar Hammâd'dan ayrılmayacağım. On sekiz sene onunla beraber bulundum. Vefatından sonra her namaz kılışımda pederimle beraber kendisine de hayır dualar eder oldum”.

İmam-ı Âzam'ın Evsâf ve Tabâyii, Hayat-ı Hususiyesi ve Bazı Menâkıbı

İmam-ı Âzam, güzel yüzlü, beşûş, kerîm, lütufkâr, meclis-ârâ idi. Güzel elbise giyinir, latif kokular kullanırdı. İmam Ebu Yusuf der ki:

“İmam-ı Âzam, orta boyludur, endamı mütenasibdir, sesi tatlı, muamelesi latifdir. Mantıkta herkesten yüksek, mevzu-ı bahsi idarede müdekkikdir. Mesâilî mü-şikâfâne tedkik ve efkârî ta'mîk eder. Anber ve gül kokusunu tercihan kullanırdı. Onun latif kokusundan kudümü hissedilirdi”.

İbnü'l-Mübarek der ki:

“Ebu Hanife'nin meclisi ne kadar muvakkar idi; bir gün camide idik, Ebu Hanife'nin kucağına bir yılan düştü, kendisinden mâadâ herkes kaçtı, o ise cübbesini silkip tekrar yerine oturdu”.

Ebu Hureyre'den menkul bir hadiste deniliyor ki: “Ümmetimden Ebu Hanife isminde bir adam gelecek, ümmetime bahş-ı envâr edecektir”. El-Hatîb, bu hadisin mevzu olduğunu söylüyor.

İmam'ın muasırlarından Cafer er-Rebî' der ki:

¹¹ [Metinde, “el-Hanefî”].

“Beş sene Ebu Hanife’nin yanında bulundum. Ondan daha az söyler kimseye rastgelmedim. Fakat fıkihtan bir şey sorulunca o bir nehr-i azîm gibi cûş u hurûşa gelirdi”.

Meşhur imamlardan Süfyan es-Sevrî’nin kardeşi vefat edince halk toplanıp taziyetine geldiler. O esnada Ebu Hanife de geldi. Süfyan kalkıp ona ikram etti. Ve kendi yerini takdim edip kendisi de huzuruna oturdu. Halk dağıldıktan sonra Süfyan’ın arkadaşları onun bu halini, bu mertebe ihtirâmını biraz fazla gördüklerini söylediler. Süfyan es-Sevrî, cevaben dedi ki:

“O büyük bir âlimdir. Onun ilmine hürmeten ayağa kalkmasam sinnine hürmeten kalkmayım, sinnine hürmeten değilse kazâsına hürmeten, bunun için değilse zühd ü takvasına hürmeten kalkmalıyım”.

İlim ve faziletle kesb-i iştihar eden İmam-ı Âzam’a haset edenler, onun ihraz ettiği âlî makamı çekemeyenler vardı. Bunlardan birisi Ebu Cafer el-Mansûr’un musahibi, meşhur er-Rebî’dir. Er-Rebî, Arap olmayanlara, bilhas- sa ehl-i Fürse buğzuyla meşhurdu. Hatta Bermekîlerin katline sa’y eden, oğlu Fadl’dır. El-Mansûr’un ceddî Abdullah bin Abbas’a göre bir kimse yemin edip iki gün sonra yemininden bir şey istisna etse muteber olur. İmam-ı Âzam, böyle bir istisna-yı munfasılın muteber olamayacağını ve ancak istisna yemine muttasıl olursa muteber olacağını beyan ederdi. Bir gün imam, Halife el-Mansûr’un yanına gelince er-Rebî bir münasebet getirip der ki:

- Ya emire’l-müminîn, Ebu Hanife ceddine muarızdır. Ceddin yeminde istisnayı kabul ettiği halde Ebu Hanife bunu sahîh addetmiyor.

Bunun üzerine İmam-ı Âzam meşhur olan kudret-i mantikiyesine müracaatla der ki:

- Ya halife! Er-Rebî zannediyor ki askerlerin içinde sana biat eden yoktur.

Halife, isti’câl ile soruyor:

- Niçin?

Ebu Hanife, izah ediyor:

- Eğer yeminden istisna-yı munfasıl¹² sahîh olsa onlar sana biat yemini icra ettikten sonra evlerine dönüp istisna ederler, biatları bâtil olur.

El-Mansûr güldü ve

- Ya Rebî, Ebu Hanife’ye taarruz etme, dedi.

Halife’nin yanından çıktıktan sonra Rebî dedi ki:

- Ne yaptın? Benim kanıma mı girecektin?

¹² [Metinde, “muttasıl”].

Ebu Hanife şu cevabı verdi:

- Hayır, fakat sen benim kanıma girmek istedin. Ben de hem seni, hem de kendimi kurtardım.

İmam-ı Âzam hazzâz idi, yani hazz ticaretiyle iştigal ederdi. Hazz “hı”nın fethi ve “zel”in teşdidıyla “ganemü'l-bahr” denilen deniz hayvanının yününden mamûl bir nev' kumaştır. Merkez-i ticareti Kûfe şehri idi. Bir taraftan üstadı Hammâd'ın derslerine devam eder, bir taraftan ticaretle meşgul olurdu. Bu sebeple servet ü yesâr sahibi idi. Şürekâ-yı ticareti diğer mahallere giderlerdi. Kendisi merkezi idare ederdi. Hayatının istiklâl içinde geçebilmesine, azîm mesai-i ilmiyeye vakit ve fırsat bulabilmesine servetinin, ticaretinin mühim tesiri olmuştur. İn'âm u ihsanı severdi. Her sene şuyûh-ı muhaddisîne yeni elbiseler alır ve ayrıca kendilerine bir mikdar para vererek “İhtiyacâtınıza sarf ediniz. Bu para, Allah'ın size benim vasıtamla gönderdiği paradır” derdi.

Kerem-kârlığına işaretle rivayet olunur ki:

“Bir gün Ebu Hanife'nin dükkanına bir kadın gelerek ipek elbise satın almak istedi. Ebu Hanife bir kat bir elbise çıkarıp gösterdi. Kadın fiyatını sordu. Ebu Hanife “dört dirhem” dedi. Bu fiyat kadına gayet az göründü. Ve hatta kendisiyle istihza ettiğine zâhib olarak dedi ki: ‘Ben bir ihtiyar kadınıym. Benimle niçin eğleniyorsunuz?’ Ebu Hanife hitâben: ‘İki takım elbise almıştım. Birisini re'sû'l-mâlınden dört dirhem noksanına sattım. Bu da dört dirhemlik olarak kaldı, dedi”.

İmam-ı Âzam hulefa ve ümeradan hediye ve ihsan kabul etmezdi. Hatta rivayet olunur ki Halife Ebu Cafer el-Mansûr'un birkaç defa vermiş olduğu atâyâyı bi'l-mecburiye kabul etmiş, bunlardan terâküm eden otuz bin dirhem gümüş sikkeyi “Ben Bağdat'ta garibim. Nâsın emanetlerini hıfz edecek yerim yoktur. Beytülmalde dursun” diyerek halifeye iade etmiştir. Hakikat-i hal irti-halinden sonra anlaşılınca el-Mansûr “Ebu Hanife bizi aldatmış” diye taaccüb etmişti.

Ebu Hanife hazretleri küçük iken pederiyle beraber Mekke'ye gitmiş; Medine, Şam gibi merâkiz-i ilmiyeyi görmüştür. İmam-ı Âzam'a sormuşlar:

- Bu yüksek makam-ı ilmîye nasıl eriştin?

Ebu Hanife şu cevabı verdi:

- İstifadeden istinkâf etmedim, ifadede hisset göstermedim.

Pederinin vefatından sonra validesi, eimme-i İsnâaşerden Cafer es-Sadık'a varmıştı. Numan bin Sâbit, Cafer es-Sadık'ın taht-ı terbiyesinde yetişmiştir. Onun Alevilere olan merbutiyeti esbâbından birisi de budur.

Muallimi Hammâd bin Süleyman'ı çok sevdiği için ismini oğluna verdi.

Oğlu Hammâd da babasının isrini takip ederek fıkıh ile meşgul olmuştur. Hammâd'dan başka Hanife isminde bir kızı vardı. Zeki, fatîn, âteşîn bir fakîhe olduğu için İmam-ı Âzam onu çok severdi. Hatta bu münasebetle kendisine Ebu Hanife künyesi verilmiştir.

İmam-ı Âzam, kavâid-i ahlâkiyeye ve âdâb-ı muaşerete son derecede riayet ederdi. Müteaddid defa hacca gitti. Kur'an'ı ekseriya hatm ederdi. Gecelerin büyük bir kısmını tefekkürât ve mütalaât ile geçirirdi. Fazileti, zühd ü takvası, hatt-ı hareketi, dehası ve âlem-i İslâm'da bir nazîri daha bulunmayan ilm u irfanı, muamelat-ı ticariye ile tezâyüd etmiş olan serveti sayesinde zamanının en şâyân-ı dikkat ve muteber bir adamı olmuştu. Pek şâhâne olan lutf u ihsanı ve hükümetin kendi meşale-i dehasına müracaata mecbur kaldığı bütün mesâil-i siyasiyede ifa ettiği hizmet kendisinde hakiki bir kudret ve nüfuz husûle getiriyordu.

Ebu Hanife doğruyu söylemekten hiçbir vakit çekinmemiştir. Onun bütün menâkıbı, halifelerle, büyüklerle olan münasebâtı bunu isbat eder.

İmam-ı Âzam müdhiş bir mantıkçı idi. Hasımını en serî ve bî-aman bir surette ilzâm etmeyi bilirdi. Felâsife ile, dehriyyûn ile, ulema ile münakaşât ve mübahasâtında daima muzafferiyeti temin ederdi. Onun münakaşât-ı kelamiye ve felsefiyedeki üstadâne mahareti, âlimâne idare-i efkârı dillerde dâsitân olmuştur.

İmam-ı Âzam'ın Kadılığı Meselesi ve Hapsi

İmam-ı Âzam'ın Halife el-Mansûr ile münasebâtı evvelâ pek iyi idi. Halife, İmam'a fevkalâde hürmet ve riayet eder ve birçok mühim mesâil-i idariye ve siyasiyede re'yine müracaat eylerdi. Vaka-i âtiyeyi bu bâbda bir misal olarak zikrediyoruz:

Halife el-Mansûr, Musul ahalişiyle bir muahede akd etmişti. Bu muahede-göre eğer Musul ahalişi, halifenin afv ettiği hatayı tekrar irtikâb ederlerse halife onları kâmil silahtan geçirmek salâhiyetini haiz olacaktı. Hata yeniden irtikâb edildiği için halife Musul'a sevkîyât icrasını emretti. Hareketten evvel ale'l-usul ulemayı topladı. Ve onlara mukaveleyi gösterdi ve cezanın tatbikini meşru gösterecek bir fetva istedi. Muahede muntazam tertip edilmişti. Ve ulemadan her birisi bunun sıhhatini teslim etti. İmam-ı Âzam ayağa kalktı. Halifenin tasdik ettirmek istediği bu kanlı muahedenin şekil itibarıyla doğru

tanzim edilmiş olduğunu kabul etti. Fakat ilaveten beyan etti ki bu mukavelenin esası batıldır; insanın kendi mevcudiyetini, kanını başkasına helal etmek hakkına mâlik olmadığını isbat etti. Böyle bir mukavelenameyi imza etmekle Musul ahalisi irade-i ilahiyeye muhalif bir harekette bulunmuşlardır. Halife, İmam'ın delilindeki sıhhati kabule mecbur oldu; kanuna itaat etti. Mukavelenin kendisine bahşettiği hukuk-ı müdhişeden vazgeçti. Fakat İmam'ın bu fevkalâde tesir ve nüfuzu hoşuna gitmedi. Vaziyeti tehlikeden kurtaran, bizzat halifeyi en müşkil ve ağır bir halden tahlis ve tahtını tahkîme sa'y ve hizmet eden bu âlî adam, istiklâl-i tab'ı ve metânet-i re'yiyle artık halifeyi sıkımaya başlamıştı.

İmam-ı Âzam'ın iktisab ettiği nüfuz ve ehemmiyet ve hilafet meselesinde Aleviler lehinde beslediği bazı temâyülât, halifeyi imama düşman etti. El-Mansûr, İmam'ın ehemmiyetini izâle ve hatta vücûdunu mahv etmek için bir vesile arıyordu. Re'y ve kıyas meselesinde İmam-ı Âzam'ın mesleki, aleyhindeki icraâtını teshil edecek bir derecede idi. Hiyel-i siyasiye tertibinde mâhir olan el-Mansûr menvî-i zamîrini icra edecek vesileyi bulmakta dûçâr-ı acz olmadı: Kabul etmeyeceğini istimzâc ve istidlâl suretiyle anladığı Bağdat kadılığı makamını İmam-ı Âzam'a teklif etti.

Ebu Hanife bu memuriyeti kabul edemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine halife bunu kabul ettireceğine yemin etti. Ebu Hanife de kabul etmeyeceğine yemin etti. El-Mansûr yeminini tekrar edince Ebu Hanife de aynı suretle cevap verdi. Er-Rebî' el-Hâcib o esnada İmam'a dedi ki:

- Emirü'l-müminînin yemin ettiğini işitmiyor musun? Niçin bu kadar ısrar ediyorsun?

Ebu Hanife cevaben,

- Emirü'l-müminîn yeminlerinin keffareti hususunda benden daha kudretlidir, dedi.

Bunun üzerine halife, İmam-ı Âzam'ın hapsini emretti. Bir müddet sonra hapisten çıkarıp,

- Kadılığa el-an rağbet etmiyor musun? diye sordu. İmam-ı Âzam,

- Allah emirü'l-müminîni inandırısın ki ben kazâyâ sâlih değilim, dedi.

Halife,

- Yalan söylüyorsun, deyince İmam-ı Âzam,

- Emirü'l-müminîn, bana isnad-ı kizb etmekle benim kazâyâ sâlih olmadığımı hükme etti. Eğer kâzib isem kazâyâ sâlih değilim ve eğer sadık isem emirü'l-müminîne kazâyâ sâlih olmadığımı haber verdim, diye cevap verdi.

Bu ince mantıktan bî-zâr olan halife, onu tekrar hapse ilka etti. Mebde'ine bu kadar sadık olan İmam-ı Âzam nihayet bu yolda kurban gitti. Pür şân u şeref irtihali zindanda vâki olmuştur. Bu kadar ısrar üzerine kadılığı kabul etmemesi, ictihadında ve hükmünde müstakil ve serbest kalamayacağını, düşmanlarının kendi aleyhinde harekette devam edeceklerini ve halifenin şu tevcihi pek zâhirî olup hakikatte halifenin kendisinden muhteriz bulunduğunu bildiğinden nâşîdir.

Zayıf bir rivayete göre iki gün kadılık etti, üçüncü günü hastalandı, altı gün sonra da vefat etti. Cenazesini Bağdat kadısı Hasan bin Ammâre gasl etti. Suyunu Ebu Reça Abdullah bin Vâkıd Herevî döktü. Hasan bin Ammare, irad ettiği nutkun bir fıkrasında, “otuz seneden [beri] oruç bozmadın. Kırk seneden beri yatağa yatmadın. Gerek fikh u marifette ve gerek zühd ü ibadette bütün ehl-i asrına faik oldun. Hısâl-i cemilenin kâffesini ihraz ettin” demiştir. Cenaze namazında bulunan cemaatin miktarı elli bini tecavüz etmekle namazı mükerrenen altı defa kılınmıştır.

İmam-ı Âzam'ın el-Mansûr tarafından hapis ve darb edilmesinin sebebi nedir? Vakanın suret-i cereyanından anlaşıldığına göre suret-i zâhirede sebep, İmam'ın kadılığı kabul etmemesidir. Fakat bu, habs-i müebbedi intâc edecek bir cürüm addolunabilir mi? Acaba Ebu Hanife kadılığı kabul etmiş olsaydı halife istediği neticeyi elde etmek için başka bir sebep taharri ve icad etmeyecek mi idi? Herhalde mücerred kadılığın kabul edilmemesi bu cezanın tertibine bâdî olacak derecede bir cürüm teşkil etmediği bedihîdir. Vâkıa hakimiyet-i mutlakının câri olduğu memleketlerde daha hafif sebepler yahut en küçük muhalefetler idam cezalarını istilzâm ettiğini tarih isbat ediyor; fakat bu meselede el-Mansûr herhalde başka bir sebebin taht-ı tesirinde hareket etmiş olsa gerektir. Kader meselesinin bunda haiz-i tesir olduğunu söyleyenler olmuştur. Güya kaderin mutlakiyetini kabul etmesi, ona bu cezayı davet etmiştir. Halbuki bu da kâfi bir sebep teşkil edemez. Bâ-husus o zaman kaza ve kader, Kur'an'ın mahlukiyet veya adem-i mahlukiyeti... gibi mesâil hürriyet-i tâmmе içinde münakaşa edilir ve her türlü efkâr ve ârâ'nın serd ü beyanına müsaade olunurdu.

Ağleb-i ihtimal olarak bu meseleye icra-yı tesir eden iki sebep olmuştur: Birincisi İmam-ı Âzam'ın evlad-ı Ali taraftarı olması, ikincisi kudret-i fikr u irfanıyla makam-ı saltanatı tehdit edebilecek bir nüfuz ve ehemmiyet peyda etmiş olmasıdır. Abbasi halifelerinin en vâsi mikyasda sefk-i dimâ ile işe başladıklarını gören İmam-ı Âzam'ın evlad-ı Ali'nin hakimiyetinde ümmid-i selâmet

bulmaya başlamış ve bu yoldaki temayülâtını izhar etmiş olması pek muhtemeldir. Abbasiler, makam-ı iktidara geçtikleri vakit Abdullah bin Hasan bin Ali'nin oğulları Muhammed ve İbrahim, Abbasilere karşı huruc ettiler. El-Mansûr onları katletti. Bu andan itibaren Alevilerle Abbasiler arasına adavet ve münaferet girdi. Abbasilerin zulmünü göre ulemadan bazıları Alevilere iltihak ettiler, bir kısmı cevaz-ı huruc ile fetva verdi. Ebu Hanife, Abdülhamid bin Cafer, İbn Aclat, Malik bunlardandır. İşte el-Mansûr'un Ebu Hanife'ye karşı olan gizli kını bu vakadan neşet etmiştir. İmam-ı Âzam'ın, halifenin ihsanlarına muhtaç olmaması, vaad ve vaid ile müteessir olmaması, istiklâl ve metânet-i tab'ı, ihraz ettiği nüfuz ve ehemmiyet-i fevkalâde, halifenin mezkûr vakadan mütevellid nâ-hoşnud hissiyâtını teşdid edecek esbâbdandır.

İmam-ı Âzam'ın akıbet-i feciası havâs ve avâm üzerinde elîm bir tesir ika etti. Herkes matem içinde idi, herkes "ilim zâyî oldu!" dedi.

4. İmam-ı Âzam'ın Mesai-i İlmiye ve Teşriyesi

Numan bin Sâbit'in Kûfe'de bir ikinci muhafazakâr medresenin reisi olan Hammâd İbn Ebu Süleyman'ın halka-i tedrisinde bulunduğunu zikretmiştik. Bunun bilinmesi haiz-i ehemmiyet bir meseledir. Zira "İmam-ı Âzam'ın fikri, zihniyeti ne gibi avâmilin tesiri altında kalmıştır?" meselesinin hallinde bu noktanın nazar-ı itibara alınması lâzım gelir. İmam-ı Âzam'ın fikir ve irfanı üzerinde bu zâtın tesiri olduğu gibi küçüklüğünden beri hacre-i terbiyesinde bulunduğu üvey pederi Cafer es-Sadık efkârından da mülhem ve müteessir olmuştur. Cafer es-Sadık, ehl-i beytin erkân-ı mühimmesinden ve o zamanlar husûle gelen dinî ve siyâsî bir cereyan-ı efkârın başında bulunanlardan birisidir. Hammâd ise kelim ve fikhî az çok mazbut ve muntazam bir silsile dahilinde ilk tedris edenlerdendir. Evvelce beyan ettiğimiz vechile daha evvelce kelimde ve itikadiyâta muhtelif nazariyâta muhtelif nazariyeler ve meslekler zuhur etmişti. Bunlar meyanında İslâmiyetin akaid-i esasîyesine az çok muhalif olanlar da vardı. İşte bunlara karşı İslâm akaid-i asliyesini müdafaa edenlerden birisi Hammâd bin Ebi Süleyman olmuştur. Hammâd'ın şakirdi olan İmam-ı Âzam bilahare bu meslek erbabıyla aynı tarzda münakaşât ve mücahedâta girişmiştir. Diğer taraftan Ebu Hanife yüksek bir ilim ve medeniyet devresi geçirmiş kadîm bir millete mensuptu. İşte şu iki âmil, İmam'ın efkâr ve ârâ'sında icra-yı tesirden hâlî kalmamıştır. İmam-ı Âzam, kelim ve itikadiyâta

mürebbinin ve mualliminin mebdelerini ve esaslarını takip etmiş, fûrû'da ise kıyas-ı aklıye müracaatla vaz'-ı ahkâma mübâderet ve taklide şediden temessük eden ehl-i Medine'ye muhalefet etmiştir. Anlaşıyor ki İmam-ı Âzam kelamda muhafazakâr ve fıkhîta hürriyet-perver olmuştur. Onun ticaretle meşguliyeti, binâenaleyh refahlı bir maişet içinde bulunması, bir taraftan istediği kadar tettebbuât-ı ilmiyede bulunmasına fırsat vermiş, diğer taraftan küberânın in'âm ve ihsanlarına muhtaç kalmadığı için siyasî fikirler ve entrikalardan daima ilim ve zekâsını kurtarabilmiştir. İşte İmam-ı Âzam'ın fikrî ve meslekî hayatında daima nazar-ı itibara alınması lâzım gelen avâmil bunlardır.

Hammâd'ın halka-i tedrisinde bulunduğu zaman irfan ve zekâsıyla arkadaşlarının nazar-ı dikkatini celb etmiş olduğu için muallimin vefatında (120'nci sene-i hicriyede) talebe, Ebu Hanife'yi bi'l-ittifak makam-ı tedrise intihâb ettiler. O zaman üstad-ı âzam kırk yaşında idi.

İşte en münteşir, en vâsi bir meslek-i hukukînin müessisi, fikhın vâzı'ı ve İslâmiyetin müceddidi olan bu büyük adam mesai-i ilmiye ve teşriyesine bu tarihte başlamıştır.

[İmam-ı Âzam'dan Önce Usul-i Adlî] - İmam-ı Âzam'ın Tedrisâtı ve Âsârı

Üstad-ı âzamın mesai-i ilmiye ve teşriyesinin teşrihine girişmeden evvel, ona takaddüm eden devirde cereyan eden usul-i adlîden bir nebze bahsetmek faideden hâlî değildir.

İmam-ı Âzam'dan evvel, Suriye'de Roma İmparatorluğu tarafından tesis edilen meslek-i adlî takip edilmişti. İslâmlar Suriye'yi feth ettikleri zaman orada takip edilen usul-i muhakeme "formulare" denilen Roma usul-i muhakemesi ve mevki-i tatbikte olan kanun da Praetorian denilen eski Roma hukukunun hemân bir kopyesinden ibaretti. Hukuşinâs-ı şehîr Tribonianus'un taht-ı riyâsetinde müteşekkil iki komisyon tarafından İstanbul'da vücûda getirilen ıslahat-ı kanuniye henüz Suriye'de mevki-i tatbik vaz' edilmemişti. Bu usul-i adlî senelerden beri tatbik ediliyordu. Fütuhât-ı İslâmiyeden sonra bile takriben bir asır devam etti. Bu müddet zarfında İslâmların nizam-ı şahsî ("statut personnel") denilen ahvâl-i adliye-i şahsiyeleri nasıl cereyan ediyordu? Bu cihet, izahât-ı âtiyeden anlaşılacaktır. Hazret-i Peygamber, kuvve-i adliye-yi kuvve-i idareden ayırmıştı. Bunun delili şudur ki feth-i Mekke'yi müteakib

Resul-i ekrem eskiden şehrin teşkilat-ı siyasiye ve idaresinde mevcut olmayan bir makam ihdas etti. Bu makam, ruhanî, idarî ve malî vezâifi haiz olacaktı. Peygamber bu yüksek mevkii Atâ bin Esad'a tevcih etti. Yanı başına bir de kadı ik'âd etti. Bu kadı tecârib-i adliyesiyle meşhur ve mümtaz olan Muaz bin Cebel'dir. Kadı yalnız Peygambere tâbi idi, mâ-fevkinde başka bir makam yoktu. İşte Hazret-i Peygamber, bu suretle idare ile kazayı yek-diğerinden tefrik etmiş oldu. Bugün âlem-i hukukta "tefrik-i kuvâ" namıyla maruf olan nazariye o zaman tatbik edilmiş demektir.

Hazret-i Ömer bu usulde devam etti. Ömer tarih-i İslâm'da pek meşhur olan emirnamesiyle Kûfe şehrine Amr nam zâtı vali, Abdullah İbn Mesud'u da kadı tayin etti. Hazret-i Peygamber umur-ı adliyede ta'cîl keyfiyetini tavsiye etmişti. Kur'an-ı kerimde "... Muayyen bir vade ile borçlaştığınız vakit onu yazın, hem aranızda doğrulukla tanınmış bir yazı bilen yazsın..." [Bakara, 2/282. âyetten kısmî ihtibas] buyurulmuştur. O zaman cami muhafız ve hâdimleri bir nev' kâtib-i adl idiler. Bunların hiçbir sıfat-ı ruhaniyeleri yoktur. Camide müezzinlik ve imamlik vazifelerini ifa ederlerdi. Bunlar bilhassa nikâh mesâilini müzakere eden cemiyetlerde hâzır bulunurlar ve bir nev' sulh hakimi vezâifini de icra ederlerdi. Yani bunlar hem kâtib-i adl, hem sulh hakimi gibi bir memur idiler. Az çok malumatları, bâ-husus tecârib-i adliyeleri vardı. Bu cami muhafızları Emeviler zamanında bir emir ve tevcih-i resmî ile değil, icabât-ı ahvâl ile "*statut personnelle*" mesâilinden münbais ihtilafâtı halleder birer kadı vaziyetini iktibas ettiler. Maahaza fevkalâde haiz-i ehemmiyet bazı davalar, müslümanlara İslâm mahkemelerinin noksanını daha ziyade hissettiriyordu. Zaten efkâr-ı âmme, yalnız "*statut personnelle*" hususu için değil, diğer bütün münazaât ve de'âvî için de bir adalet-i İslâmiye teşkilatı vücûda getirilmesini talep ediyordu. Bu teşkilat Emeviler zamanında vücûda getirilemedi.

Mürur-ı zaman ile hakikaten bir fevzâ-yı adlî hâsıl olmuştu. Adalet emri mühimmi bir karışıklık ve intizamsızlık içinde bulunuyor, bu da intizam-ı dahilîyi ihlal ve devletin meşy-i tabiüsine birtakım mânialar ihdas ediyordu. Hükümet bu vaziyet-i gayr-ı tabiiyenin hâliyle terkinden mehâlik-i azîme tevellüd edeceğini ve âlem-i İslâmın bundan müteessir ve müteheyyic olacağını hissediyor ve efkâr ve hissiyât-ı umumiyeyi tatmin etmek istiyordu. Fakat her adımda önüne müşkilât-ı cedîde çıkıyordu. Devlete böyle mühim bir hizmette bulunabilecek kimseler derin farklarla birbirinden ayrılmışlardı. Münazaa-i mezâhib günden güne şiddetleniyordu. Muhafazakârân, daire-i şeria[t]ın

genişlemesine şiddetle ve muannidâne mümanaat ediyorlardı. Mutezile ve onların müttefikleri olan dehrıyyûn hakikat-i İslâmiye dairesine giremeyecek olan birçok kavâidi ortaya atıyorlardı. İşte bu suretle her nev'den birçok menâfi-i hususiyenin ve husumetlerin tesâdümü, vaziyeti iğlâk ediyor, hükümeti hareketsizliğe mahkum ediyordu.

İşte İmam-ı Âzam işe giriştiği zaman ahvâl bu merkezde idi. Az[î]m şöhreti ve marufiyeti, sunûf-ı âliye nezdinde haiz olduğu hürmet ve itibar, kendisine mesâil-i adliye ve teşriye hususundaki vezâif-i mühimmesinin ifasına imkân bahşetti. Kavânîni yeniden teşkil ve yalnız başına bütün düstur-ı İslâmı tertip etmek vazife-i mühimme ve müşkilesini deruhde edecekti. Fasilasız hücumlara, âlimâne entrikalara, ashâb-ı nüfuz ve iktidar ile mezâhib-i muhasıma rüesâsı tarafından aleyhinde tertip ve idare olunan tazyikât ve itisâfâta rağmen müşkilâtı iktihama, vazifesini ifaya cehd ediyordu.

Büyük üstad, gayr-ı müteessir ve ahenîn bir metânetle fırtınanın içinde felsefe-i İslâmiyenin, ilm-i hukukun ve kavânîn-i İslâmiye tatbikatının esaslarını teşkil eden tedrisâtına devam etti. Dersleri iki menba-ı aslînin yani Kur'an ile hadisin tetebbuâtını ihtiva ediyordu. Kezalik ashâb-ı kirâm tarafından vâki olan icma-ı ümmet netâyicini de talim ediyor, kendisi de mesâil-i müşkileyi halletmek icab ettiği zaman bu icma deliline müracaattan kalmıyordu. Diğer taraftan menâbi'-i asliyeye hürmetkâr kalmak üzere kıyastan da istifade ediyordu.

İlm-i hukuka olan en büyük hizmeti menâbi'-i asliyeyi tedkik ve onlardan istinbât-ı ahkâm hususunda bir usul-i âlimâne vaz' etmesidir. Bu usul ile hakâyık-ı adliye ve ahkâm-ı kanuniye istihrac etmiştir. Pek amîk ve dakîk kavâide müstenid olan bu usule "usul-i fıkıh" denilmiştir. Bu sayede müşkilü'l-hall gibi görünen birçok mevâdd-ı cedîdeyi hall ü fasl etmiş, birçok fetvalar itâ etmiştir. Âlem-i İslâmda bî-nazîr olarak mazhar olduğu hürmet ve itibar, re'ylerinin hemân lâ-yuhtî gibi telakki edilmesi, müddeî ve müddea-aleyhin kesb-i emniyet ve itminân etmelerini mûcib oluyordu. Tatbikatta olduğu kadar nazariyatta da öyle bir hikmet ve isabetle vaz'-ı ahkâm eylerdi ki bunlar her türlü tenkidâtın fevkinde kalırdı. Siyasî entrikalar yüzünden tedrisâtına hitâm verdiği zaman eserini de hemân ikmâl etmiş idi. Talebesi, onun icad ve vaz' ettiği usulü takiben aynı yolda devam ve eserini derece-i kemâle îsâl ettiler.

Hasan el-Basri ve Hammâd tarafından temsil edilen eski muhafazakâr mektebin muhasımları, Vâsıl bin Atâ'nın en mühim muakkibi olan Cübba'nın etrafına toplanmışlar ve Mutezile ünvanını almışlardı. Akaid-i asliye-i

İslâmiyenin muhasımları olan bu adamlar memlekette yeni bir şey değillerdi. Emeviler zamanında mevcut idiler. Abbasiler mevki-i hilafete ve saltanata geçtikten sonra yavaş yavaş muzmahil olacaklarını zannettiler. Ve meydan-ı bahs u mücadeleye ancak yeni hanedan-ı saltanatın hürriyet-i mübahaseyi temin ettiğine kâni olduktan sonra çıkmışlardır. Akidelerini asla mebde-i İslâmiyete mugayir bir akide şeklinde göstermemişlerdir. Bilakis mesleklerini, Peygamber tarafından talim edilen hakikati ikmâle ve akaid-i İslâmiyeyi Yunan felsefesinden daha yüksek menâtıka islâba hâdim birtakım mecmua-i nazariyât olarak kabul ettirmeye çalışmışlardır. Kendi kendilerine “âteşîn müslüman” derler ve yalnız usul-i teşriînin bazı mebâdî-i nazariyesini mevzu-ı bahs u münakaşa ederlerdi. Onlar bu suretle kendi esasât-ı felsefiyeleri bir kerre kabul edilince devletin bina-yı adlîsinin inşası kendilerine tevdi edileceğine emin idiler, bi’n-netice mesâil-i umumiyenin idaresinin ve herkesin sevgilisi olan mevki-i iktidarın kendi ellerine geçeceğini tasavvur ediyorlardı. Zaten onlar Atina sofistlerinin mebâdîsine müşabih bazı mebâdînin kavliyle akidelerini muğfil ve cazibedâr bir hale getirmeye dikkat ediyorlardı. Bu suretle bir kerre kendi akideleri güzelleşince bir sınıf-ı ictimâin hoşuna gidecek ve büyükler o mesleke medâr-ı istinad olacaktı.

Bunların karşısında İmam-ı Âzam ve ashabı İslâm hakikatini müdafaa ve tedris ediyorlar, halkın teveccühünü, umumun mahabbetini kazanıyorlardı. Zira bu zümrenin mesaisi müsmir neticeler veriyor, herkesin hukukî ve adlî ihtilaflarını halle medâr olacak kaideler vaz’ eyliyorlardı.

O zaman, kanunlar salâhiyetdâr siyasî bir makam tarafından vaz’ edilmezdi. İhtilafât-ı hukukiyenin halli için Kur’an ve hadise müracaat olunur, Peygamberin zamanından müstakil ahbâr ve âdât nazar-ı itibara alınır, kanunî ve siyasî mesâil bu suretle halledilirdi. Bütün bu mesai bir uzv-ı siyasînin eseri değil, fukahânın eserleridir. Fukahânın âzâmı ve pişvâsı İmam-ı Âzam’dı. Üstad, tedrisâta başladığı vakit sıyıtını işiten birçok ekâbir, Bağdat’tan, Basra’dan ve sair yerlerden halka-i tedrisine şitâb ettiler. Üstadın şan u şöhreti, ziya-yı dehası şehirleri, ufukları geçiyor, uzak kıtalara, iklimlere yayılıyordu. Münakaşa için pek uzak yerlerden Kûfe’ye gelenler olurdu. İbrahim bin Edhem, Bişr-i Hâfi, Davud-ı Tâî, Ebu Yusuf, Muhammed, Züfer, Hasan, Abdullah bin Mübarek gibi zevât-ı âliye, üstad-ı celîlin mukdim sâmilere oldular. Talebesinden yetmiş ictihadada muktedir olacak bir mertebeye yükselmiştir. İmam Mâlik gibi meslekinin muhalifi bir meslek takip eden zevât ve İmam Şafî gibi ecille-i fukahâ onun

azamet-i iktidarını teslimde tereddüt etmediler. İmam Mâlik demiştir ki: “Ebu Hanife, şu üstüvenenin yarısı altın, yarısı gümüştür, diye iddia etse hüccetini ibrazdan âciz kalmaz”. İmam Şafî dedi ki: “İnsanlar fıkihta Ebu Hanife'nin evlâd u iyâlidir”. Sahabeden Enes bin Mâlik, Kûfe'ye müteaddid defalar gelmiş ve Ebu Hanife ile talebeliği zamanında görüşmüştür.

İmam-ı Âzam'ın muasırları meyânında sahib-i mezheb eimme vardır: Bunlardan birisi İmam Mâlik'tir ki ismine nisbetle yâd olunan mezhebin imamıdır. Silsile-i tedkikatımızda kendisinden mufassalan bahsedeceğiz. İmam Mâlik, Ebu Hanife'nin tevellüdünden birkaç sene sonra dünyaya gelmiştir. Medine'de tedris ile meşgul olmuştur. Hadise çok ehemmiyet verdiğiinden cemaatına ehl-i hadis denilirdi. Yine İmam-ı Âzam'ın muasırlarından ve eimme-i meşhureden İmam el-Evzâî Şam'da, İbn Cüreyh Mekke'de, İbn Ebi Urviye Basra'da, Süfyan es-Sevrî Kûfe'de tedrisât ve tasnifât ile meşgul olmuşlardır.

Bunlardan başka isimleri âtiyü'z-zıkr zevât da İmam-ı Âzam zamanında kesb-i şöret etmiş fukahâdır: Süheyl bin Ebi Salih, İbn Mukaffa [ö. 142/759], el-Alâ' bin Abdurrahman, Hâlid bin Yezid el-Mısırî, Davud bin Ebi Hind, Atâ bin Ebi Harsânî?, Mûsa bin Ukbe (sahibü'l-megâzî) [ö. 141/758], Yahya ibn Said el-Ensari [ö. 143/760], Ebu İshak, Cafer bin Muhammed es-Sadık [ö. 148/765], el-A'meş [ö. 148/765], Muhammed ibn Abdurrahman bin Ebi Leylâ [ö. 83/702], Hammâd er-Râviye [160/776-777?], Süleyman et-Temîmî, Mukatil bin Süleyman [150/767], Hişâm bin Urve [ö. 146/763], Ebu Amr bin el-Alâ, Hamza bin Habib ez-Zeyyât [ö. 156/773]... silsile-i makalâtımızda bunların meşhurlarından bahsedilecektir.

İmam-ı Âzam'dan rivayet nakl eden zevâtın meşhurları şunlardır: Ebu Yahya el-Hamanî, Hüşeym bin Beşir [ö. 183/799], İbâd bin el-Avvâm, Abdullah bin el-Mübârek [181/797], Vekî' bin el-Cerrah [197/812], Yezîd bin Hârûn [ö. 206/812], Ali bin Âsım, Yahya bin Nasr, Ebu Yusuf el-kâdı, Muhammed bin el-Hasan, Amr bin Muhammed el-Kûfi?, Hevzet bin Halife.

Fukahâ-yı meşhure arasında yapılan mukayeselerde daima en yüksek makam üstada verilirdi. Muhaddisînden Yezîd bin Hârûn'a sordular:

- Ebu Hanife ile es-Sevrî'den hangisi efkahdır? Yezid bin Harun cevaben,
- Ebu Hanife, efkahdır; es-Sevrî hadisi daha ziyade hıfz etmiştir, dedi.

Bidâyette Ebu Hanife, zamanının cereyanlarına tebe'an ilm-i kelama ehemmiyet verdi ve bunun büyük bir mütebahhir ve mütehassısı oldu. Muallimi

Hammâd'ın meslekinde devam ederek fırak-ı dâlle rüesâsiyle münakaşât ve mücadelâtta bulunuyor, sünni itikadını müdafaa eyliyordu. Hatta bu maksatla Basra'ya gitti ve orada Mutezile rüesâsiyle mübahaselere girişti.

Münazarâtında daima ince ve müdhiş mantığı, vâsi irfanı, yüksek zekâsiyla hasmını mutlaka ilzâma muvaffak olur, hakkın zaferini temin ederdi. Umumî ictimâlarda, bazen halifenin huzurunda münakaşât-ı ilmiye ve felsefiyeye girişerek ne kadar kıymetli bir şahsiyeti olduğunu âlem nazarında isbat ederdi. Onun bu tarzdaki münazarâtının hikâyesiyle kütüb-i menâkıb doludur. Ebu Hanife'den bir mesele sorulduğu vakit daima itminân-bahş bir suret-i hall bulurdu. Hiçbir şey onu tereddüde sevk etmezdi. Bilhassa fıkha dair o kadar suhulet ve feyz ile söz söyler idi ki -muasırlarından bazılarının tabiri vechile-serî'ül-cereyan bir nehr-i azîme benzerdi. İmam-ı Âzam, halli matlûb mesâil-i müşkile zuhurunda ictimâlar akd eder, ulemayı çağırırdı, istimal ettiği usulü onlara gösterir, münakaşaya girişir, ya kendisi kâni olur veya muhatablarını ikna ederdi. Bazen bu münakaşât, aynı mesele etrafında olmak üzere elli altmış gün devam ettiği olurdu. Bir karar ittihaz edildikçe İmam-ı Âzam, İmam Ebu Yusuf'a bu kararı mecmua-i mukarrerâta yazmayı emrederdi. Mesâil-i fıkhiyenin kitap ve ebvâba ayrılması keyfiyeti de İmam-ı Âzam'ın bir eseridir. İmam-ı Âzam ünvan-ı mefhareti kendisine yalnız talebesi tarafından değil, bütün âlem-i İslâmca itâ edilmiştir. Ve tarih-i İslâm'da daima en büyük fakîh olarak tanınmıştır.

Zamanında efkârı işgal eden kaza ve kader, irade-i cüz'iyeye, Kur'an'ın mahlukiyeti veya adem-i mahlukiyeti, davet-i nübüvvet gibi etrafında müdhiş gürültüler ve mücadeleler olan mesâilin münakaşâtında İslâmiyete en muvâfık suret-i halli bulur, vicdan-ı âmmeyi tatmin eylerdi.

O zaman fukahâ telifâtan ziyade tedrisâta ehemmiyet verirlerdi. İmam-ı Âzam'ın da şan u şöretini, ehemmiyet-i fevkalâdesini temin eden tedrisâtı olmuştur. Derece-i ictihada irtikâ etmiş birçok talebesi vardı. Herbirisi büyük bir âlim ve fakîh olan şakirdânı, onun zî-hayat bir eseridir. Takrirlerinin bir kısmı şakirdânı tarafından zabt edilirdi. Bilhassa İmam Muhammed'in *Müsnedü'l-İmam* nam eseri bu yolda vücûda gelmiş bir eserdir.

Üstadın bizzat üç eser yazmış olduğu rivayet ediliyor: Birisi ilm-i kelama ait olan *Fıkhü'l-Ekber*'dir. Bu eserin inşasında lisan-ı kudreti müşahede edilmiyor. *Vezâifu'l-Muallim ve'l-Müteallim* namında diğer bir eseri daha var ki Aliyyü'l-Kârî tarafından şerh edilmiş olduğu[nu], *Théorie du droit musulmane* müellifi

zikreder. Bunlardan başka talebesine hitab edilen nesâyihdan müteşekkil bir mecmuası olduğu mervîdir. Müsteşrikînden Mösyö Flugel, Kaderiye mezhebi aleyhinde yazılmış bir risale-i tenkidiyesi olduğunu zikreder.

İmam-ı Âzam tedrisât-ı hukukiyesiyle meşgul olurken diğer taraftan ilm u irfanına müracaatla istiftâ edenlere sahîh ve İslâmiyet nokta-i nazarından makbul ve delâile müstenid fetvalar veriyordu. Bu usul ile her gün yeni, sahîh ve naklen gayr-ı kâbil-i itiraz ahkâm-ı fikhiye vaz' eylerdi. Bu yeni fıkıh, Emeviler zamanında olduğu gibi ecnebi bir kanun tatbikine ihtiyaç kalmadan münasebât-ı cemiyeti tanzim ve adaleti tatbik hususunda hükümetin vezâifini teshil etti. Habib el-Harezmî, İmam-ı Âzam'ın altmış üç bin mesele hallettiğini söylüyor. Bunun otuz iki bini ibadâta ve mütebakisi muamelata dairdir. İmam Ebu Bekr bu mesâilin beş bin olduğunu söyler. Bu mikdarların her ikisi de doğru olabilir. Harezmî'nin rivayet ettiği mikdar halledilen mesâilin, verilen fetvaların mecmûunu gösteriyor ki bunda mükerrer mesâil de dahildir. İmam Ebu Bekr'in gösterdiği mikdar ise tekerrür etmeyen mesâile münhasırdır.

İmam-ı Âzam'ın Münakaşât-ı Kelâmiye ve Felsefiyeye İştirâki

Yukarıda söylediğimiz gibi İmam-ı Âzam, bidâyet-i iştiharında ilm-i kelam ile meşgul olmuştur. Fakat onun asıl iştiğalât-ı mühimme ve daimesi ve tebahuru fikihtadır. Bizim şu tedkiknâmemizde gayemiz onun fikihtaki mezheb ve tedkikâtında takip ettiği istikamet ve usulü tettebbu etmektir. Şu nokta-i nazarımıza göre itikadât ve kelamiyât mesâilindeki iştiğalâtı derece-i tâliyede kalır. Maahaza bu mesâil hakkında fikr-i aslîsini gösterecek bazı münakaşât ve mücadelâtına müteallik hikâyâtı nakletmek faideden hâlî değildir. Bunu müteakip mezheb-i hukukîsinin ilmî ve nazarî bir nokta-i nazardan tedkik ve tahliline geçeceğiz.

O zaman efkârı işgal eden en mühim mesâilden kaza ve kader hakkında bir gün İmam-ı Âzam'ın fikrini sordular, şu cevabı verdi:

- Bu bir meseledir ki ancak kendilerine vahiy ilham olunan kimseler tarafından hallolunabilir. Vahiy ise munkatıdır. Maahaza Cafer es-Sadık gibi size diyeceğim ki "ne mutlak bir cebr, ne de mutlak bir irade ve ihtiyar var".

Halife el-Mansûr'un huzurunda ve bir cemiyet-i güzîde müvâcehesinde bir dehrî ile vücûd-ı Allah'a dair olan münazarası meşhurdur. Ebu Hanife'ye ilk şöhret ve itibarını temin eden bu vaka yukarıda zikredilmişti.

Sefine hikâyesi de meşhurdur. Bir gün dehrîlerden birkaçı ile İmam-ı Âzam, vücûd-ı Vâcibe dair münakaşada bulunmaya karar verdiler. Dehrîler muayyen günde, Dicle'nin karşı sahilinde oturan İmam-ı Âzam'ı beklediler. Mukarrer olan zaman geçti, İmam-ı Âzam görünmedi; bir müddet sonra geldi ve geç kaldığından dolayı taleb-i afv ile söze başlayarak tehirinin sebebini hikâye etti:

- Bu tarafa gelmek üzere sandal aradım, bir türlü bulamadım. Sandalların hiçbirisi ortada yok. Biraz beklemeye karar verdim. Fakat o esnada gördüm ki ağaçlar kendi kendine devrilip kereste haline geldi ve orta yere hiç yoktan bir sandal çıktı. Yine öyle yoktan yelkenleri ve kürekleri peyda oldu. Size karşı mahcub kalmayacağımdan dolayı sevinerek sandala binip geldim.

Dehrîler şaşırıldılar. Karşılardakinin akıl ve zekâsına itimatları tam idi. Hikâyesini bir türlü anlayamadılar.

- Böyle şey olur mu? Hiçten sandal meydana gelir mi? diye izhar-ı hayrete ve Ebu Hanife'yi tezkibe başladılar. O vakit İmam-ı Âzam dedi ki:

- Bir küçük sandalın bile sâni'siz vücûd bulabilmesini kabul etmediğiniz halde nasıl oluyor da bu koca dünyanın sâni'siz, hâliksiz vücûd bulduğuna inanıyorsunuz!

Bahsi İmam-ı Âzam kazanmıştı. Dehrîler üstadın zekâ ve firâsetini bir kerre daha teslime mecbur oldular. Vaka hadd-i zâtında ehemmiyetsiz gibi görünür ise de hilkat ve hâlık mesâilinin hararetle münakaşa edildiği zamanlar için meselenin ciddiyeti ve ehemmiyeti vardı. İnce bir mantık, nükteli bir firâsetle işin içinden çıkmak en mâhirâne bir zafer teşkil ederdi.

Âtîde zikr edeceğimiz vaka dahi üstadın mehâret-i mantıkiyesini isbat eder: Bir gün Ebu Hanife Kûfe Camii'nde ibadetle meşgul iken Haricîlerden bir taife, elde kılıç, etrafını sardılar. Ve üstada doğru ilerleyerek,

- Sana soracak iki meselemiz var, dediler, "bunlara cevap verirsen kendini kurtarırısın, yoksa...". İmam-ı Âzam itidal ile cevap verdi:

- Evvelâ kılıçları kınlarına koyunuz. Zira böyle bir tehdit altında endişe efkârı teşviş edebilir. Haricîler cevap verdiler:

- Kılıçlarımızı nasıl kınlarına koruz? Senin vücûdunu kılıçlarımıza kın etmek suretiyle büyük bir hayır işlemeye ahd ettik. Ebu Hanife:

- Öyle ise suallerinizi sorunuz, dedi. Haricîler izah ettiler:

- Kapıda iki tabut var. Birisinde şarap içerken boğulup ölen bir adamın na'şısı bulunuyor. Diğerinde münasebet-i gayr-ı meşrua esnasında gebe kalan

ve doğururken nedâmet etmeden ölen bir kadının na'şısı var. Bunlar kâfir midir, mümin midir? Biz zannediyoruz ki onlar kâfirdir. Aksini iddia edeni öldürmeye ahd ettik.

Ebu Hanife: Hangi dine mensup idiler, Yehud muydular?

Haricîler: Hayır!

İmam-ı Âzam: Hıristiyan mı?

Haricîler: Hayır!

İmam-ı Âzam: Putperest mi?

Haricîler: Hayır!

İmam-ı Âzam: O halde hangi dinde idiler?

Haricîler: Müslüman idiler.

İmam-ı Âzam: O halde size cevap vermiş oldum.

Haricîler, mütehayyir “nasıl?” diye sordular. İmam-ı Âzam izah etti:

- Müslüman olduklarını söylemediniz mi? Ümmet-i İslâmiye müntesiplerini nasıl kâfirîn zümresine koyabilirsiniz?

Haricîler bu sefer,

- Cennet mi, Cehennemde midirler? diye sordular. İmam-ı Âzam dedi ki:

- Size İbrahim aleyhisselâmın günahkârlar hakkında söylediğini söyleyeyim: “Beni takip eden ashâbımdandır. Emirlerimi dinlemeyenler de bir Rabb-i gafûr bulurlar”. Kezalik size Hazret-i Elyasâ'nın büyük bir günahkârlık münasebetiyle söylediğini söyleyeceğim: “Ey Allah! Eğer sen onlara mücazat edersen artık onlar senin perestîşkârın değildirler ve eğer afv edersen daima Rabb-i rahîmsin”.

Haricîler, Ebu Hanife'den taleb-i afv ederek çıktılar.

Âtiyü'z-zikr vaka, İmam-ı Âzam'ın firâsetine ve çekinmeden hakkı söylediğine delâlet eder:

Bir gün Halife el-Mansûr, Ebu Hanife'yi çağırdı. Ve ona zevcesi zuhurunda şu suali îrâd etti:

- Yâ Ebâ Hanife, hür bir adam, hür kadınlardan kaçını taht-ı nikâhında cem edebilir?

Ebu Hanife “dört” diye cevap verdi. Halife zevcesine hitaben “işittin mi necîb kadın” dedi. Bunun üzerine İmam-ı Âzam:

- Yâ emire'l-müminîn, sana birden ziyade almaya müsaade yoktur, dedi.

Halife hiddetle,

- Nasıl, şimdi bana dört diyen sen değil misin? diye sorunca İmam-ı Âzam,

- Yâ emire'l-müminîn, Allah kitabında buyuruyor ki "Eğer yetimlerin haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız size helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâh edin ve eğer bu surette adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman bir tane veya milkiniz cariye alın, ağmamanız için bu daha muvafıktır" [Nîsâ, 4/3]. Sen "işittin mi necîb kadın?" deyince anladım ki âdil olmayacaksın. İşte bunun içindir ki "sana birden ziyadesine mesâğ yoktur" dedim, diye cevap verdi.

Ebu Hanife, çıktığı vakit halifenin haremi makam-ı teşekkürde ona bin dinar gönderdi. Ebu Hanife, parayı iade etti ve haber gönderdi ki bu sözleri kendisi için değil, fakat Allah için söylemiştir.

Mesâil-i kelamiye ile meşgul olan fırkalardan meşhur Mürcie fırkasının Gassâniye şubesinin reisi Gassân'a göre iman, ikrardan ve Allah'a mahabbetten, ona istikbârı terkten ibarettir. Ve iman tezâyüd eder, fakat tenâkus etmez. Gassân bu noktada kendi kavlinin Ebu Hanife'nin kavli gibi olduğu zu'munda bulunmuştur. *El-Fark Beyne'l-Fırak* müellifi Ebu Mansûr Abdülkahir bin Tahir el-Bağdadî (vefatı 429 sene-i hicriyesinde) diyor ki "Gassân'ın bu zu'mu bâtıldır. Zira Ebu Hanife'ye göre iman Allah'ı ikrar ile beraber Resulünü ve Allah tarafından münezzel kitapları tasdik etmektir. İman ne ziyadeleşir, ne azalır. İnsanın imanı ya vardır ya yoktur. Gassân ise iman tezâyüd eder, tenakus etmez demiştir".

İmam-ı Âzam'ın Mutezile rüesâsiyle ve eimme-i fukahâ ile münakaşât ve mübahasâtı ve bu yolda menâkıbı çoktur. Kütüb-i menâkıbda ber-tafsil zikr edilen bu menâkıbdan bazılarının kaydıyla iktifa olundu.

İmam-ı Âzam'ın mezhebi, diğer mezâhibe nisbetle daha ziyade münteşirdir. Irak'ta ve ekseriyetle Hindistan'da ve bütün Türkiye'de ve daha birçok taraflarda hep onun mezhebiyle amel olunur.

Ebu Hanife'nin akıl ve fetânetini, dinde sıdk u istikametini, vera ve takvasını isbat eden menâkıbını fukahâ-yı ızâm, eserlerinde zikr ve beyan etmişlerdir.

Bunlardan İmam Ebu Cafer el-Şizamarî, Şefik el-Belhî'den naklen rivayet eder ki:

"İmam-ı Âzam, insanların en âlimlerinden, en muttakilerinden, en afiflerinden, en kerimlerinden. Dinde ihtiyata en ziyade riayet edenlerdendir. Ashâbını cem edip fikirlerini sormadan hiçbir hüküm vaz' etmezdi. Bütün ashâbı meselenin şeriatı muvafık olduğunda ittifak ettikleri vakit içlerinden birisine ve ekseriya Ebu Yusuf'a 'bu meseleyi fûlan bâba dercet!' derdi".

Kezalik İmam Şizamarî, Abdullah bin el-Mübarek'ten rivayet eder:

"Abdullah bin el-Mübarek dedi ki: 'Kûfe'ye varınca sordum: Memleketinizdeki en büyük âlim kimdir?' Herkes 'İmam-ı Âzam'dır' diye cevap verdi. 'En muttaki kimdir?' dedim. Yine 'İmam-ı Âzam'dır' dediler".

Şefik el-Belhî, İmam-ı Âzam'ın evsâf ve mezâyâsından bahsederken şunu da zikr eder ki

"Ebu Hanife sıdk u iffette zamanında vahîd idi. Bir kimse kendisinden bir elbise satın almıştı. İmam-ı Âzam, elbisenin bedelini diğer paraların yanına koyduktan sonra müşteri avdet edip ayıbından dolayı elbiseyi reddetmek istedi. Ebu Hanife o gün sandığındaki paraların kâffesini ona verdi ve dedi ki: 'Senin paraların benim paralarım ile ihtilâl etti. Hepsini al, helâl olsun'. Böyle bir verimin İmam Ebu Hanife'den başka bir kimseden sudûrunu iştmedik".

Yine Ebu Cafer eş-Şizamarî rivayet eder:

"İmam-ı Âzam bir kimseyi ipek elbise satmak için tevkil eder. Elbiseler içinde mu'ayyeb bir takım vardı. Onun için İmam-ı Âzam vekile ihtar ile der ki 'bu elbiseyi satacağın vakit ayıbını da beyan et'. Vekil, unutarak, elbiseyi ayıbını beyan etmeden satar. Ve parasını diğer satılmış elbiselerin parasıyla karıştırır. Vekil meseleyi İmam-ı Âzam'a haber verince Ebu Hanife hazretleri bütün elbiselerin parasını fukaraya tasadduk eder".

Rivayet olunur ki Halife el-Mansûr, İmam-ı Âzam'ı iftâdan men etmişti. Bir gece, kızı dişten çıkan kanın abdesti bozup bozmayacağını sordu. İmam-ı Âzam kızına "yarın sabah bunu amcan Hammâd'dan sorarsın. Zira halifemiz beni iftâdan men etti. Gıyâbında ona hıyânet edemem" diye cevap verdi.

El-Mansûr, kadısı vefat edince yerine nasb edecek birisini aradı. Kendisine İmam-ı Âzam'ı tavsiye ettiler. Teklif etti, imam kabul etmeyince hapis ettirdi. Hapiste iken Ebu Hanife işitti ki halifeye,

- Teftiş ve taharri ettin, İmam-ı Âzam'dan daha büyük ve daha âlim bir fakîh bulamadın. Ondan sonra Süfyan es-Sevrî, Mis'ar bin Kidâm¹³, Şerîk [ö. 177/794] gelir, dediler.

İmam Ebu Hanife dedi ki:

- Size bir tahminde bulunayım. Ben hapis edilirim, döğülürüm de kadılığa kabul etmem. Süfyan es-Sevrî kaçır, kadılığı kabul etmez. Mis'ar bin Kidâm abdallaşır ve kadılığı kabul etmez. Şerîk ise tuzağa tutulur, yani kadılığı kabul eder.

Fi'l-hakika dediği gibi oldu. Kendisi müteaddid teklifleri reddedip hapiste kaldı. Süfyan es-Sevrî, tebdil-i kıyafetle bilâd-ı Yemen'e gitti. Mis'ar bin Kidâm,

¹³ [Bu olay Mis'ar bin Kidâm'a atfedilmektedir. Ancak metinde üç yerde, kimliğini tespit edemediğimiz "حلة ابن اشيم" adı geçmektedir].

bir gün halifenin yanına girerek “öküzde ne kadar katır, merkeb var, bugün ne pişirdiniz?” gibi eblehâne sözler söyler. Halife:

- Bu mecnunu huzurumdan çıkarın, der.

Nihayet Şerîk, kadılığı kabul etti.

5. İmam-ı Âzam'ın Mezheb-i İctihadîsi

İslâmiyete bu kadar büyük hizmetler eden bu büyük hukuk âliminin meslek-i hukukîsi ve meslekinin evsâf-ı asliyesi nedir? Hukuku nasıl telakki etmiş, nasıl anlamıştır? Ne gibi usullerle ahkâm-ı cedîde istinbât ve vaz'ına muvaffak olmuştur? Şimdi bu cihetleri tedkik edeceğiz. Bu bahsi iki kısma ayırıyoruz: Evvelâ, İmam-ı Âzam'ın hukukî mesleki ve o meslekin esaslı evsâfi nedir? İmam-ı Âzam hukuku nasıl telakki etmiştir? Ve bu telakkisinin netâyici nelerdir? Sâniyen, İmam-ı Âzam'ın ahkâm vaz'ında istimal ettiği usul nedir?

İmam-ı Âzam'ın Hukukî Mesleki ve O Meslekin Esaslı Evsâfi

Kelamda muhafazakâr olan İmam-ı Âzam, fıkhîta zamanına göre hürriyet-perver olmuştur. Onun meslek-i hukukîsi bir taraftan “*l'école du droit divin*” denilen nazariye-i hukukiyeye, diğer taraftan “*l'école rationaliste*” nazariyatına tevâfuk eder. Yani o, meslekinde naklî ve aklî esasları cem etmiştir. Telakkiyât-ı hukukiyesinde mütûn-ı mukaddeseye tâbi olması itibarıyla nazariyatı birinci mektebe, kıyasa ehemmiyet vermesi itibarıyla da ikinci mektebe râcidir. Hukuk-ı ilahiye mektebi (“*l'école du droit divin*”) veya ilahiyât mektebi (“*l'école théologique*”) denilen nazariyat-ı hukukiyeye göre “hak, Allah'tan sudûr eder. Allah hakkı yaratır, muhafaza eder ve irade-i ezeliyesiyle tadil ve ıslah eder. Karar verdiği şekil altında vahiy ve ilham tarikiyle insanlara tebliğ eyler. Sahib-i kitab peygamberlerin tebliğât-ı diniye ve hukukiyeleri buna misâldir”. Tarihte bu nazariye mühim izler bırakmış ve cemiyetler üzerinde tesirât-ı azîme ika etmiştir. Samimi bir mütedeyyin olan İmam-ı Âzam'ın nazariyat-ı hukukiyesi bu esasâta muvâfıktır.

İmam-ı Âzam naklî esaslara istinâden gâyet mükemmel birçok yeni ahkâm-ı hukukiye istinbât etti. Onun eser-i ibdâ'ı olan ve İslâm hukukunun metîn bir vasıta-i terakkisi bulunan bu usule “usul-i fıkıh” denildi. Diğer taraftan üstad, muhakemât-ı akliye ve mantıkiye ile, kıyas ile usulünü itmâm ve

derece-i kemâle îsâl etti.

Naklî ve aklî esasâta istinad eden İmam-ı Âzam'ın meslek-i hukukîsi âtîdeki evsâfî arz eder:

Evvelâ: İmam-ı Âzam nakle irtibatı dolayısıyla ilm-i hukuktan “mâ-fevka't-tabiiye”yi kaldırmamıştı. Bilakis o “marifet-i vücûd”un tetebbuât-ı hukukiye için elzem ve lâ-büd olduğunu beyan etmiştir. Hâlık tarafından âmmen bütün hilkate ve hâssaten her mevcuda birtakım “istidadât” bahş etmiş olduğunu kabul etmiştir. Bu fikri, nazariye-i kevnîyesinin esaslarından birisini teşkil eder. Hadisât-ı tabiiye ve vukuât-ı tarihiyenin husûlü bu istidadâtın netice-i tesiri olduğunu tanımıştır. Fakat aynı zamanda istidadâtın mevcudâtta yegâne bir illet-i âliye ile, Allah'ın irade-i ezeliye-i daimesiyle mükevven olduğunu mülâhaza etmiştir.

Üstad-ı âzama göre hadisât ve vekâyiin illet-i karîbe ve mahsüsesi olan istidad, ilk ve ebedî illetin, bütün illetlerin illeti olan Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûd'un kainatı teşkil eden bütün mevcudât üzerindeki tesir-i daimesinin bir neticesidir.

İstidadâtı iki takıma ayırmıştır:

Birincisi, tezahürâtı asla irade-i beşeriyeye tâbi olmayan istidadât: Hararet suyu kaynatmak, su da hararetin tesiriyle kaynamak istidadına mâliktir. Bu bir istidad-ı mutlaktır. Fakat bu istidadlar onlara muttasıl olan irade-i ezeliye-i ilahiye ile hal-i faaliyettedirler.

İkincisi, irade-i beşeriyeye ile idare olunmaya ve akl-ı beşerin tercih ettiği şekilde husûl bulmaya kabiliyetli tezahürâtı olan istidadât: İnsan yürümeye müstaidir. O, irade-i ezeliyenin kendinde idame ettiği tesir ile yürür. Fakat bu istidadın idaresi, insanın iradesine tâbidir. İnsan yürür, zira yürümek ister, yürümesini kendi aklına göre tanzim ve idare eder. Yürüyen insan, tercih ettiğine göre gerek bir camie doğru, gerek tehlikeli ve madrib mahalle doğru yürüyebilir.

Üstad-ı âzam bu nazariye ile insanın irade-i cüz'îyesini, hürriyet-i iradiyesini istintâc etmiş, mesuliyet-i beşeriyeyi âşikâr bir surette vaz' etmiş oldu.

Mutezile uleması, Aristo düsturlarının talimiyle cemiyet-i İslâmiyenin gözünü kamaştırmak istemişlerdi. İmam-ı Âzam, enzâr-ı âmmeye öyle bir mebhasu't-tekvin arz etti ki bütün aksâm ve tabirâtı Kitap ve sünnetten istihrâc edilmişti. Cevher ve araz namıyla mevcudâtı ikiye taksim etmişti. Mâ-fevka't-

tabiiyede bu tabir başka bir maddeye muhtaç olmadan, müstakillen mevcut olabilen şeyi gösterir. Araz da vücûda gelmek için başka bir [şey] de arz-ı ihtiyaç eden bir mevcuttur. İmam-ı Âzam, dört cevher ile yirmi araz kabul etmiştir. Bunları tafsile burada lüzum yoktur. Ancak şurasını söyleyelim ki İmam-ı Âzam, İslâmların Aristo'su olan bu hakîm-i bî-nazîr, ulûm-ı diniye ile beraber zamanındaki ulûm-ı tabiiyeye de âşinâ idi.

Sâniyen, İmam-ı Âzam ahlâkı, hukukun bir cüz'-i mütemmimi gibi kabul etti. Onun nazariyat-ı hukukiyesine gayevî (*idéale*) bir ahlâk telakkisinin çok tesiri olmuştur. Efâl-i insaniyeyi hüsün veya kubuh diye tefrik ve bu nokta-i nazardan cezalarla mükafatların sebebini tayin hususunda tatbik edilecek olan ahkâm-ı hukukiye, kavâid-i ahlâka hürmetkâr bir şuur-ı vicdan ile tedkik edilmelidir.

Ahlâkın hukuka derece-i tesirini izah edecek bir misâl olmak üzere şunu zikr edelim ki pederin oğluna olan hibesinden rücûu İmam Şafî'ye göre caiz olduğu halde İmam-ı Âzam bunu gayr-ı caiz görmüş, karâbeti mevânî-i rücûdan addetmiştir. İmam-ı Âzam, fikhî "marifetü'n-nefs mâ-lehâ ve mâ-aleyhâ" diye tarif etmiştir. Bu tarifte derin bir ahlâk telakkisinin tesirini görmemek kâbil değildir. Nefsin lehinde ve aleyhinde olan şeyler, hukuk [ve] vezâifi irâe [eder] idi. Bir şahsın hukukunun hududu, diğerinin hukuku olmağla beraber bir nokta-i nazardan hukuk-ı umumiyeye benzeyen ve bir nokta-i nazardan ahlâk ile müterâdif addedilmesi mümkün olan "hakkullah" da insanın hukukunun diğer bir hududunu, fakat tecavüzü ekseriya sırf mânevî bir cezayı müstelzim olan bir hududunu teşkil eder.

İmam'a göre telakkîyat-ı ahlâkiye, hukukun mütemmimi olmakla beraber ahlâk endişesi hakk-ı mahzı da ihlal etmemelidir. Yani bir tarafın sırf ahlâka riayet vâcibesi, diğer taraf için hukuk tevliid edemez.

Sâlisen, İmam-ı Âzam, ahlâkta olduğu gibi hukukta da gayevîdir (*idéaliste*). Onun istinbât ve vaz' ettiği ahkâm-ı fikhîyedeki dikkati, ince ihtimamâtı bunu isbat eder. Fürûu o kadar ince, o kadar şâyân-ı hayret bir mantıkla tahlil eder ki onda mükemmel bir *idéaliste*'in ızdırabını, ihtimamını görmemek mümkün değildir. Bir akid derecesine vâsıl olmayan mücerred bir vaadin ifası mecburiyet var mıdır? Bir kısım ulemaya göre vaade vefa vâcib olduğu halde İmam-ı Âzam'a göre ancak müstehabdır, terki halinde hukukî bir mesuliyet yoktur.

Râbian, İmam-ı Âzam hukukta örf ve âdetin tesirini kabul etmiştir. Bî't-tab' örf ve âdet makul ve ahlâka muvâfık, şerâitini câmi olmalıdır. Bununla beraber

onun nusûsa ve nükûle fazla merbutiyeti, te'âruz halinde nassı âdete tercih ettirmiştir. İmam Ebu Yusuf, bu hususta daha ziyade müsait bulunmuştur. İmam-ı Âzam'ın örf ve âdete ehemmiyet verdiği, mesâil-i fıkhiyenin tettebbundan pek kolay münfehim olur. O mesâili pek meşhur olduğu için burada zikir ve tafsile lüzum görmüyoruz.

Hâmisen, İmam-ı Âzam telakkiyât-ı hukukiyede ictimâî (*sociale*) olmaktan ziyade ferdânîdir (*individualiste*) ve isbâtî (*positiviste*) olmaktan ziyade aklîdir (*rationaliste*). Ona göre hak, nakilden müstenbat olduğu gibi aklın, mantık mekanizmasıyla kendi kendine çalışmasından da istihrâc olunur. Mâ-fevka't-tabiyyenin (*métaphysique*) yakın bir akrabası olan mekteb-i aklî (*l'école rationaliste*); hakkın, etrafımızda ve içimizde tekâmül eden tabiata ve hayata tevâfuk edip etmediğini taharri etmez, "akl-ı mahz" ve "mantık-ı sırf" a mutabık olması, muhakemât-ı kıyasıyeye uyması onun için kâfidir. İmam-ı Âzam kıyasâtında, muhakemâtında hayat ve tabiatın ihtiyacât-ı muhitiyesinden ziyade aklın ilhamât-ı mantikiyesine tâbi olur. Maahaza İmam-ı Âzam, re'y ve kıyasa ehemmiyet vermiş olmakla beraber naklin tesirinden asla kurtulmamıştır. Hatta bu tesir sebebiyledir ki şurût ve ukûdu, havze-i müsaadesine alabilecek vâsi bir kaide vaz' edememiştir. Ve bi'n-netice ukûdu ifsâd eden şurûta fazla bir ehemmiyet vermiş ve ukûdun sıhhatinde sıkı şerâit vaz' etmiştir. Hatta icâre gibi pek tabii ve makul görülen ve ihtiyacât-ı nâsa muvâfakati âşikâr olan bir akid, onun nazarında ancak istihsânen caizdir. Zira bedel-i icâreye mukabil me'cûrun menâfii, defâten kâbil-i tesviye değildir. Bu ise akdın tarafeyni için tasavvur olunan müsavat-ı hukuku muhildir. Onun için aklen ve mantıkan icâre caiz değilse de istihsânen tecviz olunmuştur. İşte İmam-ı Âzam'ın *rationaliste* olduğu, bu gibi muhakemât-ı akliyesinde tecelli eder.

İmam'ın bir taraftan mütûna sıkı sıkıya riayeti, diğer taraftan hukukî telakkiyâtında nazarî (*rationaliste*) olması, ictimâî ve şe'nî hakâyıktan tegâfûl etmesine¹⁴ bâdî olmuştur. Bunun neticesi olarak hukuk ve ukûd çerçevesini epeyce daraltmıştır. Bu sebeple Mecelle'nin tadiline memur komisyon akvâl-i fukahâyı taharri ederken birçok mesâilde İmam-ı Âzam'ın kavlini terk ile diğer ikinci derecede imamların, fukahânın akvâlini tercihe mecbur kalmıştır. Hukukta, zamanına nisbetle İmam-ı Âzam hürriyet-perver olmakla beraber ekser yerlerde ilmî bir cesaret (*élan*) ibraz etmek istememiştir.

¹⁴ [Metinde, "etmemesine"].

Üstadın meslekindeki “az ictimâî, çok ferdî” olmak hâssası âsârında müşâhede olunur. Bu hâssa hemân bütün İslâm hukukuna tesirini teşmil etmiştir. Bilhassa hukuk-ı übüvvet, vesayet, milk, mürur-ı zaman, şart-ı akd mesâilinde bu hâssa pek bârizdir. Kezalik hibeden rücûa cevâz vermek gayr-ı ictimâî ve mahza aklî ve ferdî bir hükümdür.

İmam-ı Âzam'ın Ahkâm-ı Hukukiye Vaz'ında İstimâl Ettiği Usul ve Başlıca Kaideleri - Menâbî-i Hukuk-ı İslâm

İmam-ı Âzam, “müctehid fi’ş-şer” olan fukahânın birincisidir. Onun hukukî ve adlî mesaisine “ictihad” tabir edilmiştir. İctihadın birçok şurût ve evsâfiyla beraber usul ve kavâidi de vardır. Bu usul ve kavâidin hey’et-i mecmuasına “usul-i fıkıh” denilir. Usul-i fıkıh kavâidinin mübdi’i, İmam-ı Âzam’dır. Diğer fukahâ dahi ictihadlarında bu usule ittibâ etmişlerdir. Aralarında bazı noktalarda farklar vardır. İmam-ı Âzam’ın usulünde başlıca mühim esaslar, “kıyas” ve “istihsan” usulleridir ki bu noktalarda İmam’ın mezhebi diğer fukahânın mezheplerinden farklıdır. İmam Ebu Hanife, ictihadâtında “kıyas”ı yeni bir delil addetmiş, ona fazla ehemmiyet vererek bununla birçok yeni ahkâm vaz’ına muvaffak olmuştur. Hatta bu sebeple mezhebi ashâbına “ehl-i re’y ve kıyas” denilmiştir.

Bundan başka “istihsan”ı da bir kaide olarak kabul etmiştir. Bu, oldukça cesurâne ve ibdâî (*originale*) bir kaidedir. İstihsan, kıyasa ve icmaa muhalif olup zaruretin istilzâm ettiği ahvâlde bir hüküm vaz’ına hizmet eder. Bazıları bunu yeni bir delil addederek bundan dolayı İmam-ı Âzam’ı tahtie ettiler;

“Kitap ve sünnet ve icma ve kıyas varken ortaya bir de istihsan çıkardınız, bu caiz değildir”

dediler. İmam-ı Âzam’ı müdafaa etmek isteyen usuliyîün bu itiraza şu suretle cevap verdiler:

“İstihsanı edille-i erbaa haricinde bir delil-i cedîd addetmek doğru değildir. Çünkü istihsan, kıyasın bir kısmıdır. Kıyas iki türlüdür. Biri kıyas-ı celîdir ki ale’l-ıtlâk kıyastan maksat budur. Eğer kıyasın illetine birden bire vukûf hâsıl etmek mümkün olursa ona ‘kıyas-ı celî’ veya sadece ‘kıyas’ denir. Diğeri kıyas-ı hafîdir. Kıyasın illeti müctehidlerin zihnine birden bire tebâdür etmeyip de pek ziyade ta’mik ve tedkike muhtaç olursa buna ‘kıyas-ı hafî’ denilir. Usul-i fıkıh istilahâtında kıyas-ı celîye ‘kıyas’ ve kıyas-ı hafîye ‘istihsan’ tesmiyesi gâlibdir”.

Herhalde istihsan, nasıl telakki edilirse edilsin, ihtiyacât-ı nâsa muvâfik ahkâm-ı cedîde vaz’ına medâr olacak mühim ve mübdi’âne bir kaidedir. Bu usul

sayesinde ihtiyaca muvâfık nice hükümler vaz' edilmiştir. Ve eğer zamanımızda hâlâ serbest ictehad devri geldiğine kanaat hâsıl olmamış ise mezkûr kaideden çok istifadeler temin edilebilir.

İmam-ı Âzam, edille-i şer'îye meyânında en ziyade Kitap ve icma ile kıyasa ehemmiyet vermiştir. Edillenin dördüncüsü olan hadis ile az ahkâm isbat etmiştir. Bunun da sebebi hadislerin mikdarı, şüphe verecek derecede çoğalıp sahîhini fâsidinden tefrik etmek pek müşkil olmasıdır. Fî'l-hakika daha evvelce izah etmiştik ki muhtelif maksatlar ve garazlar uğrunda birçok kimseler uydurma hadis vaz'ından çekinmemişlerdir. Bu suretle hadis vaz' edenlerin meşhurları şunlardır: Medine'de İbn Ebi Yahya, Bağdat'ta el-Vâkîdî, Horasan'da Mukatil bin Süleyman, Şam'da Muhammed bin Said. Bunlar hadis uydurduklarını itiraf ederlerdi. Nitekim Kûfe'de muhaddis olan İbn Ebü'l-Avcâ [ö. 155/772], bu suretle itirafâtta bulununca Kûfe emiri Muhammed bin Süleyman, onun idamına hükm etmiştir (153'üncü sene-i hicriye). İbn Ebü'l-Avcâ, o vakit demiştir ki "Vallahi dört bin hadis vaz' ettim ve bunlarla haramı helal, helali haram kıldım. Oruç günlerinizde size oruç bozdurdum, fitr günlerinde oruç tutturdum". Ahmed el-Cüveybârî, İbn Ukkâşe el-Kirmanî?, İbn. Temîm el-Faryâbî, bu kabîl hadis vâzı'larındandır. Hatta Sehl bin es-Sırrî'nin? kavline nazaran bunlar on bin kadar hadis vaz' etmişlerdir. Bu suretle mevzu hadislerin mikdarı yüz binlere bâliğ oldu. Bunların içinde hakikaten sahîh olanları pek azdır. Hatta bazıları sahîhlerin mikdarını yüze bile iblâğ etmezler. Ez-cümle imamları Ebu Hanife olan ehl-i re'y indinde sahîh ve mevsuk olarak ancak on yedi hadis vardır.

Şu izahât, İmam-ı Âzam'ın hadislere ne için az ehemmiyet atf ettiğini isbat eder. İmam-ı müşârunileyh hadislerin sahîh ve muteber addolunması için sıkı şartlar vaz' etmiştir. Ona göre hadisin râvileri meyânında fakîh olmayanlar bulunursa onunla amel etmemek mümkündür.

Kıyas ve Hadis Münazaâtı

İmam-ı Âzam'ın birçok meselelerin hallinde daima re'y ve kıyasa müracaatı şiddetli itirazların, tenkitlerin yükselmesine sebep oldu. Her taraftan itiraz edenler çoğaldı. Kıyas şeriata ve hadise mugayir görüldü. Bu suretle o asırdaki fukahâ "ehl-i re'y" ve "ashâb-ı hadis" namlarıyla ikiye ayrıldı. Irak ulemasının kısm-ı âzamı birinci sınıfa, Medine uleması da ikinci sınıfa mensup oldu. Hem

kıyasa, hem hadise ehemmiyet veren mutedil fukahâ iki tarafın arasını bulmaya çalıştılar. İmam-ı Âzam'ın kıyasa fazla ehemmiyet vermesini ta'lil ve tevcih etmek, onu mazur göstermek isteyen ulema derler ki:

“İmam'ın zamanında her tarafta muhaddisîn zuhur etmemiş, hadis ve haber nüshaları tekessür ve intişar etmemişti. Fıkhî tedvin etmek ihtiyacını hisseden İmam-ı Âzam da kıyasa müracaattan başka bir çare bulamadı”.

Bunlara nazaran İmam-ı Âzam, diğer eimme gibi şu sözleri söylemiş olacak:

“Benim sözlerimden birisini cerh edecek bir hadise tesadüf ederseniz biliniz ki o sözlerimden rücû ettim ve hadisin hükmü benim mezhebimdir”.

Ulemanın böyle bir ta'lil ve tevcihine lüzum olmasa gerektir. Zira İmam-ı Âzam, millet-i İslâmiye için bir mecmua-i kavânîn-i medeniye vaz' u tedvinini düşündüğü zaman, mekân ve zaman ile tahavvülât-ı azîmeye düçâr ve her an tezâyüd ve tevessüü derkâr olan ihtiyacât-ı beşeriyeyi tatmin edecek ahkâm-ı fikhîyenin fûrûa müteallik birkaç hadisin dar sahasına giremeyeceğini ve bilakis “kolaylaştırınız...” gibi ihtiyacâtı tatmin edecek umumî esasları nazar-ı itibara alarak re'y ve kıyas ile vaz'-ı ahkâm etmek lâzım geleceğini teyakkun etmişti. Bu nokta-i nazarı ve bu gibi esasları takip ederek o vâsi ve ihatalı ahkâm-ı fikhîyeyi vaz'a muvaffak oldu. Zamanında hadis ve haberin münteşir olmadığı yolunda izah da kanaat-bahş değildir. Zira aradan bir asır geçtikten sonra hilafet-i İslâmiye merkezi olan bir yerde elbette hadisler intişar etmiş olacaktır. İmam-ı Âzam, hadislerin sayısız tasnî' edildiği bir zamanda onların sahihini fâsidinden tefrik etmekle meşgul olacak yerde vâsi ve serbest bir zeminde yürümeyi, uğruna vakf-ı mesai ettiği İslâmiyetin ihtiyacâtına ve ahkâm-ı asliyesine daha muvâfık buluyordu.

İmam eş-Şa'rânî, meşhur *Mîzân* namındaki eserinde re'y ve kıyasın mazhar-ı ikbal olduğu zamanlarda yükselen itirazâtı bir fasl-ı mahsusda zikr ediyor. Bu itirazâtın şimdi ancak bir kıymet-i tarihiyesi vardır. Yoksa akla müstenid bir vaz'-ı ilahî olan dinin re'y ve ictihadı men etmediği muhakkaktır. Aksi takdirde akıl ve zekâ bî-mâna ve abes bir şey olurdu. Maahaza o zamanki cereyan-ı efkârın istikametini gösterebilmek için ashâb-ı hadis tarafından serd edilen itirazâtın bazılarını diğer tarafın da müdafaâtını, mutavassit olanların da tevcihât ve ta'lîlâtını zikr etmek tarih-i fıkıh nokta-i nazarından faideden hâlî değildir.

Ashâb-ı hadise göre ehâdis-i şerifeden birisinde denilmiştir ki:

“Size sünnetimi ve benden sonra hulefanın sünnetlerini tavsiye ederim. Muhdesât-ı umûrdan sakınınız, zira her muhdes bid’attır ve her bid’at dalâlettir”.

Diğer bir hadiste deniliyor ki:

“Emrimiz olmayan her amel merdûddur”.

Diğer bir hadiste de:

“Eğer sırat üzerinde göz yumup açınca kadar bir müddet bile durmak istemezsen Allah’ın dininde kendi re’yinle bir şey ihdas etme”.

Maahaza bu hadis-i şerif, Ebu Hureyre’ye hitaben vârid olmuştur ki hususî olması muhtemeldir.

Abdullah bin Mesud der ki:

“İlmi, zannedenlerden evvel, yani Allah’ın dininde zan ve re’y ile mütekellim olanlardan evvel öğreniniz”.

Fukahâdan Abdullah bin Abbas, Atâ ve diğerleri kavillerine re’yin dühûlünden son derece havf ederlerdi.

Hazret-i Ömer fetva verdiği vakit derdi ki:

“Ömer’in re’yi budur. Eğer savâb ise Allah’tandır ve eğer hata ise Ömer’endir”.

İmam Beyhakî’nin rivayetine nazaran halife-i müşârunileyh demişler ki:

“Bir kavim gelecek, Kur’an’ın şübehâtıyla sizinle mücadelede bulunacak; onlara sünnetle cevap veriniz, ashâb-ı sünen Allah’ın kitabını en iyi bilirler. Ashâb-ı sünnetten maksat da hadis râvileri ve hafızlarıdır”.

Yine halife-i müşârunileyh demişler ki:

“Ömer’in ruhu, yed-i kudret-i Samedâniyesinde olanın namına kalem ederim ki Allah bütün ümmetini re’yden müstağni kılmadan peygamberin ruhunu kabz ve ondan vahyi ref etmemiştir”.

İmam Şafiî der imiş ki:

“Meseleleri re’yleriyle kıyas eden bir kavim gelecek ve onunla İslâm münhedim olacak”.

İmam Mâlik derdi ki:

“Ricâlin re’ylerinden sakınınız. Yalnız Allah’ın inzâl ettiği Kitaba ve Peygamberin hadislerine ve onlara muvâfik olan icmaa mütâbaat ediniz”.

İmam-ı müşârunileyh bir hüküm istinbât ettiği vakit ashâbına derdi ki:

“Bunu tedkik ediniz. Peygamberin sözlerine müstenid olduğunı görmedikçe kabul etmeyiniz”.

El-Mizân sahibinin nakline göre İmam Mâlik ölünceye kadar karpuz yeme-

miştir. Sebebi de Peygamberin nasıl karpuz yediğini bilmemesi imiş! Kur'an'ın mahluk olup olmadığı meselesindeki münakaşâtın hâd bir devresinde üç gün saklanıp çıkmış ve demiştir ki "Peygamber küffârdan ihtirâzen gârda üç günden fazla kalmamıştır". İmam-ı müşârunileyh "hadisin zayıfı bile re'ye mürec-cahdır" demiştir.

Rivâyât-ı mezkureden kısım-ı âzamının ashâb-ı hadis tarafından vaz' u tasnî' edilmiş olması ihtimali vardır.

Kıyas ve hadis mesâilinin mukayeseli bir tettebbuu, yani mezâhib-i meşhu-renin telakkiyâtına göre bu bahsin tedkiki İslâm hukuku tarihi nokta-i naza-rından faidelidir. *El-Mîzân* sahibi bu bahsi uzun uzadıya tedkik ediyor. İmam-ı Âzam'ın lehinde ve aleyhinde olan sözleri naklederek aleyhinde olanlara cevap veriyor. Müsbet bir faideyi mutazammın olmayan bu münakaşâtın tafsilan nak-linden sarf-ı nazarla burada birkaç sözle iktifa edeceğiz:

El-Velîd bin Müslim demiştir ki:

"Mâlik bin Enes bana sordu: 'Memleketinizde Ebu Hanife ismi maruf mudur'. 'Evet' dedim. 'O halde memleketiniz ikamet edilecek bir yer değildir' dedi. Bu sual ve cevap sadesinde el-Hafız el-Müzenî diyor ki 'el-Velîd bu sözünde pek sadık değildir. Mâlik bin Enes, İmam-ı Âzam hakkında böyle bir şey söylemez'. Ben (el-Mîzân müellifi) derim ki bu sözün sıhhati sübût bulsa bile müevveldir. Mâlik bin Enes'in sözünden maksud şudur: Eğer İmam Ebu Hanife, memleketinizde maruf ve sözleri muteber ve makbul ise hiçbir âlimin orada ikâmetine hâcet yoktur. Zira memleketiniz Ebu Hanife'nin ilmiyle iktifâ eder ve insanlar başka bir âlime müracaattan müstağni kalırlar. Bu takdirde ulemadan birisi memleketinizde sâkin olacak olursa ilmi muattal kalır. Binâenaleyh oradan çıkıp kendine ihtiyaç bulunan diğer mahallere gitmesi hayırlı olur"¹⁵.

¹⁵ [Tefrika burada sona ermektedir. Yazı dizisinin başındaki plana göre "Hâtîme" eksiktir. Metnin akışı dikkate alındığında, "Kıyas ve Hadis Münazaâtı" konusu da tamamlanmamıştır].